

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻ ԷՈՒԹԻՒՆԸ .

Հայ ժողովրդային գործն օրից օր հասունանում է և պահանջում էր չուտափոխել ու բաւարար լուծումը Ամեն կողմից լսվում են պանդպան պատուգութիւններ այդ գործի մասին և թւում է, թէ այնքան թղթեր են մրտովել աչգ նիւթերի վրայ, որ պէտք է նրանց համարել քննված ամեն տեսակէտից, որոշու ճշմարիտ կերպով հասկացված և նրա մասին անելի բոլոր խորհրդածութիւններն արդէն ստատված: Գոնէ նրա մասին բոլոր գրուածներն ու խօսածները յաւակնութիւն ունեն այդ տպաւորութիւնը թողնելու, գրուածներ ու խօսածներ, որ անդադար միակերպ ապրտակալի հնչիւնով, թէև մերթ ընդ մերթ գանազան դարձուածներով ու տափալ բառախաղութիւններով կրկնվում են մինչ այժմ:

Բայց այդ տպաւորութիւնը հետո է ճշմարտութիւնից: Մինչև հիմա եղած բոլոր գրուածներում ու խօսածներում մենք լսում ենք միմիայն վայրիվերոյ պատուգութիւն, նոր ժողովրդային գործի մասին, դատողութիւններ,—այն էլ շատ սակաւ տրամաբանական,—միայն նրա արտաքինի, նրա կեզի մասին, մինչդեռ նրա բուն էութեանը, նրա ներքինի վրայ ուղարկութիւն դարձնող չկայ,—գուցէ հէնց այն պատճառով, որ նրա ներքինը նկատող էլ չկայ:

Այլ է ընդհակառակը:

Երբ Հ. Ն. չա կ'են իր գոյութեան առաջին օրից սկսած գրել ու պնդել ժողովրդային գործի էութեան վրայ, շարունակելով նոյնը մինչև օրս, նրան մեղադրեցին թէ «անպէտք» բաներով է գրադեցնում հայերին «Անպէտք» — այդ խօսքը լաւ են գտել, որ հէնց հաստատարիմ արտաբայտութիւն է այդպէս մեղադրողների էութեան:

Մենք առանց վարանման յետ հրեցինք այդ մեղադրութիւնը, որ իր տղիտութեամբ ծաղրական մարտ է առաջացնում, և նախկին տոկոսութեամբ շարունակեցինք դարգացնել ու պաշտարանել մեր հիմնական հայեցակէտը:

Բայց որո՞նք են հայ ժողովրդային գործի վրայ գրված ու խօսված այն վայրիվերոյ պատուգութիւնները, որ գծրախտարար, այնչափ ընդհանրացած են հայերիս մէջ:

Դրան պատասխան չորս կողմից մենք անդադար լսում ենք միայն վաղուց սերտած, անհամ ճառնան ֆրագներով հետեւալը — ազատութիւն, ազգային անկախութիւն, ինքնուրոյնութիւն et tuti quanti խորը թափանցելու

կարիք, գործաճախի բան, ոչ ոք չէ գգում ի՞նչ ազատութիւն, ի՞նչ նպատակով և ի՞նչպէս ի՞նչ բաղադրական կերպերով պիտի արտայայտվէ այդ ազգային անկախութիւնը, այդ «ազատութիւնը», որ արդարեւ կարելիին չափ լրացնէ ժողովրդի պահանջները: Թէ արդե՞ք ցանկալի է, որ մէկ անհատ, իշխանի կամ գոյնանման այլ տիպոսով, կատարէ հայ ժողովրդին, թէ՞ նոյն ինքը ժողովուրդը պէտք է լինի իր ճակատագրի տէրն ու ղեկավարը: Ո՞րքանք «անպէտք բաներ» են, «անպէտք» հարցեր են, որի՞ն հոգն է դրանց պատասխանել. ազատութիւն, անկախութիւն — դարձեալ լսվում են անհաշիւ և վերացական բացականչութիւններ:

Խօսք չկայ, զեղեցիկ բան է ազգային անկախութիւն, ազատութիւն խօսքերը, բայց այդ խօսքերով ժողովրդային գործը չէ լուծվում, աւարտվում:

Բանը նրանումն է, որ այդ հրապարիչ ու խարուսիկ խօսքերը մերկ կերպով գործածողները շատ նեղ, շատ սահմանափակ կերպով են հասկանում այդ խօսքերի բուն իմաստն ու էութիւնը հայ ժողովրդային գործի վերաբերութեամբ: Այդպիսով արդե՞ք նրանք չեն վնասում այդ մեծ գործին, աւելի մթնացնելով հայ հասարակութեան առանց այն էլ մութ հասկացողութիւնը:

Այդ խօսքերը վերացական կերպով շաղկապներն ի՞նչ են ենթադրում, երբ ասում են ազատութիւն: Եթէ համբերութիւն ժողովներ և փնտռելք դրան պատասխան նրանց խառնափնդոր, նահապետական ու մութ գրուածներում ու խօսածներում, կգանք հետեւեալ եզրակացութեան — ազգային պատումն Թիւրքիայից և ունենալ սեփական ազգային կատարութիւն, ինչ կերպի էլ թէկուզ լինի դա իսկ մի քանի պարզամիտներ էլ քրտինք են թափում Բերլինի գաշնադրութեան 61-րդ յօդուածում գտնելու ազատութիւն խօսքի էութիւնը: Այս վերջին կէտի անհիթեթութիւնն այնչափ ակնյայտ է, որ դրա վրայ այսօր դարձեալ կանգնելը միանգամայն աւելորդ է: Իսկ առաջին կէտի շատ անգամ անգիտակցաբար, թուեթակի պէս կրկնողները չեն ուզում հասկանալ մի կողմից, որ խրաբանչիւր հայաստանցին չի լինիլ ազատ քաղաքացի, ինքն իր օրէնքները սահմանող, ինքն իր կամքով իր քաղաքական յարաբերութիւնները կազմակերպող, եթէ, թողած ուղիքների հարատւութիւնը, դառնայ նոյնպէս հալառակ ու անխօս ծառայ մի հայ սուլթանի: Նրանք չեն ուզում հասկանալ միւս կողմից, որ ժողովուրդը չի լինիլ բարեկեց, եթէ նրա տնտեսական կեանքում

շկատարվին արմատական ընթացքներ ու կերպարանափոխություններ, եթէ նրա նիւթականը չբարեկարգվէ, որ ամեն մի ժողովրդի բարեկեցութեան հիմնաքարն է, ամենատաճական պայմանն է: Նրանք չեն ուզում հասկանալ ևս այն, որ հայ ժողովրդի արմատական ձգտումներն այսօր իսկապէս ամփոփվում են այս երկու խօսքում — տնտեսական ազատութիւն և որ նրա մնացած ձգտումները, ո՛չ այլ ինչ են, եթէ ոչ նրա արմատական ձգտումների ճիւղեր: Տնտեսական ազատութիւն — ահա՛ հայ ժողովրդային գարծն էութիւնը: Եւ նոյն այդ արմատական ձգտման, անտեսական ազատութեան իրագործման գաղափարը պէտք է լինի մեր բոլոր, ժողովրդային գործի վերաբերող, հասարակական գործառնութիւնների առաջնորդ: Եւ ուրեմն մենք պէտք է ձգտենք, ազգային անկախութիւն ձեռք բերելով, այնպիսի քաղաքական կերպերում ամփոփել այդ անկախութիւնը, որ անտեսական ազատութիւնն ունենայ նպատակայարմար պայմաններ՝ ժողովրդի անտեսական զարգացման նպատակաւ համար:

Ենթադրենք, ընթերցող, որ թէ՛ մենք և թէ՛ դուք մի պարտնի (թիւրք սուլթանի) տան մէջ ծառայ ենք: Սնցնում է ժամանակ և մենք տեսնում ենք, որ մեր տէրը մեր պատրաստած կերակուրը միշտ միմիայն ինքն է ուտում, իսկ մեզ թողնում է մի կտոր սեւ հաց, երբեմն մինչև իսկ զրանից էլ զրկում և այնուհետև ձեռն ու անարգանքը մեր գլխին տեղում: Մենք կատարելապէս իրաւարար գայրանալով այդ վայրենի ու վամպիր տիրոջ գէմ, մի գեղեցիկ օր հրաժարվում ենք նրան ծառայելուց: Ի՞նչ անել, յետոյ մտածում ենք մենք: Եւ առանց մեզ հաշիւ տալու, կուրօրէն գնում ենք և մանում իրրեւ ծառայ մէկ ուրիշ պարտնի մօտ (հայ սուլթանի): Այդ պարտնը, թէկուզ հէնց առաջինից տակի կտկուզ, բայց մեր բաժինն է գործնալ հացն ու պանիրը, գործնալ մեր աշխատանքով ենք նրան կերակրում, մինչդեռ նա մեր գլխին հաղար ու մի հրամաններ է կարգում: Հաղար ու մի նեղութիւններն մէջ գցում մեր կեանքը, մեր ճակատագիրը, որոնք նրա ձեռումն են: Գործնալ խոնարհ ծառայ ենք, մտածում ենք մենք, գործնալ խոնարհ ծառայ ու հպատակ և ո՛չ մարդ, և ո՛չ քաղաքացի: Մենք տեսնում ենք, որ պարտնը պարտն է, ազան՝ ազա, սուլթանն էլ՝ միշտ սուլթան և լինի նա թիւրք, հայ, ռուս, կամ այլ ազգից — ոչ մէկ է, նա միշտ նոյնն է և մենք էլ միշտ կլինենք նրան ծառայ և մեր կեանքն իր կերպերով կառնամանակ նրա կամքով և ո՛չ մեր: Ահա հէնց այդ ժամանակ մենք կհասկանանք, որ առաջին պարտնին թողնելով, մենք չը պիտի երկարող պարտն որոնել: Նրա մօտ ծառայելու և նրանից կախում ունենալու համար: Ատենենք, որ անարդար է, որ մէկն աշխատէ, քրտինք թափէ, իսկ միւսն ուտէ, որ մէկը լինի կթան կով, միւսը սեր ուտող, որ չը պիտի լինի ո՛չ ծառայ, ո՛չ ազա: Այլ իւրաքանչիւրը պէտք է աշխատանք գործադրէ և բոլորի միասին գումարված աշխատանքի արդիւնքներով հաւասարապէս կերակրվին ամենքը: Ի՞նչ անել, որ այդպէս լինի: Չեւք բերել կեանքի

այնպիսի անկախ ու ազատ կերպեր, որոնց միջոցով կարող լինենք սահմանել մեր ցանկացած նիւթական կեանքը: Միանգամ մեր նիւթական կեանքն ապահովված կլինի, այնուհետև մենք կկարողանանք մտածել և մեր մտաւոր ու բարոյական զարգացման մասին:

Ազատութիւն, ազգային անկախութիւն և այլն խօսքերը վերացական ու մերկ կերպով չապրոշները չեն ուզում, — հաւանական է, որ չեն էլ կարողանում: Հատկանալ այս բոլորը: Այդ խօսքերով նրանք ժողովրդի աչքին «թող են փչում» միայն, և գործնական տեսակէտից էլ քննելով, կտեսնենք, յիշաւի, որ այդ խօսքերը իսկ մերկ կերպով գործածելով, ժողովրդին կարելի է միայն չուարեցնել: Այդ պիտի չէք շարժիլ նրա սիրտը, չէք մղիլ նրան դէպ այդ խօսքերի էութեան, բուն գաղափարների իրագործման գործունէութիւնը: Կանգնացրէք Հայաստանում առաջին պատահած դիպացուն, բանալին և հարցրէք նրանից թէ ի՞նչ է նա ուզում: Եթէ, նա ձեր մէջ իրեն բարեկամ է տեսնում, նա ձեզ կպատասխանէ. ևս ուզում եմ աշխատանքիս, իմ քրտինքիս արդիւնքն ինձնից չխլան, որ ունենամ հաց ընտանիքիս և ինձ, ևս ուզում եմ միջոյններ տան ինձ իմ աշխատանքիս արդիւնքները ծախել, եթէ ունենամ ծախելու, որ ինձ պարտքերի ու հարկերի տակ չխեղդեն և այլն: — Եւ իր անպաճառ լեզուով նա ձեզ կներկայացնէ մի երկայն չարք անտեսական խնդիրներ և կատարելի ընթացքներ, որոնց մասին մեր ճշման փրաղներ չաղ տվողները գուցէ իրենց ոչ կեանքում չեն էլ երազել:

Ժողովուրդը ազէա է, տղիտութեան հետ միասին նա միշտ կարելի է գտնի, հարստահարված և տէրութեամբ վաշխատուններով, շարշիններով, ազբառ և և չէ կարելի նրա որոտում սպասել արձագանգ այն ձայնին, որ փրտն ու տալված փրաղներով ազատութիւն է բղտում այն ժամանակ, երբ ժողովուրդը հաց է գոտում: Ազատութեան գաղափարը ժողովուրդը չի հասկանալ այնքան ժամանակ, մինչև որ անտեսական խնդիրներով, նիւթական պահանջներով այն գաղափարը չհարստացնես, մինչև որ տնտեսական պահանջների միջոցով չբացատրես ժողովրդին: Եւ ի՞նչ է ազատութիւնը: Մէկ անհրաժեշտ միջոց, որ թոյլ է տալիս բարեկեց գործնել ժողովրդին, կարգաւորելով նրա կեանքի բոլոր կողմերը և առաջնապէս ամենագլխաւոր կողմը, որ մարդկային գոյութեան հիմքն է, այն է՝ նրա անտեսական ու նիւթական յարաբերութիւնները: Իսկ դէպ ազատութիւն, ազգային անկախութիւն և այլն խօսքերը — թէև գեղեցիկ, կայց մերկ խօսքեր, քանի որ չէ բացատրվում թէ ի՞նչպէս է հասկացվում այդ խօսքերի իմաստը, — ժողովուրդը կը մնայ անտարբեր այնքան ժամանակ, մինչև որ այդ խօսքերի հետ նա շտեմնէ իր տնտեսական պահանջների բաւարար լուծումը: Հէնց այդ կէտն էլ կատարելապէս անդրադառնում են մեր ինքնակոչ գործիչները և մի «ազգային ջոկեր» թէ՛ լրագրութեան մէջ և թէ՛ հասարակական այլ և այլ ասպարէզներում: Նրանք արխատակրատա

կան ոգով զրգոված, մոռանում են այն անհերքելի ճշմարտութիւնը, որ հաստատու տեղական է լոկ այն հասարակական կազմակերպութիւնը, որ հզօր ու պոպոկեր են լոկ այն ձգտումներն ու գործերը, որոնք պահպանվում են ժողովրդային ընդհանրութեամբ:

Այսպէս, հայ ժողովրդային գործի էութիւնն ազատութիւն, ազգային անկախութիւն մերկ կերպով գործածած խօսքերում էէ, այլ ժողովրդի անտեսապան պայմանների արմատական կերպարանափոխութեան մէջն է, նրա անտեսական ազատութեան մէջն է: Այդ պահանջն իրագործելու համար պէտք է հայ ժողովրդի հանրակեցութիւնն այնպիսի պայմաններում տնտեսել, այնպիսի հողի վրայ զնել, որ նա ամենայն ազատութեամբ կարողանայ իր կեանքի բոլոր սօցիալ-տնտեսական խնդիրներն առած զնել, քննել, խօսել, զրել նրանց մասին, գումարովել ընկերութիւններ հիմնել՝ ձգտելու նրանց հարկաւոր կերպով լուծել: Գրանց նպատակով հասարակական պայմաններ կարող է տալ միմիայն այնպիսի հասարակական կազմակերպութիւնը, որտեղ ժողովուրդն ինքն է իր տէրը, նրա կամքն է օրէնքը, որտեղ նա է, միահամուռ կերպով, կատարում հասարակական բոլոր գործառնութիւնները և ինքն է յայտնվում զրանց վերաքննիչը. մի խօսքով — ամակալաբական հանրապետական կառավարչական կերպեր՝ բնագործակ. քաղաքական ազատութիւններով հանդերձ:

Իսկ ամեն կերպի անհատական (թագաւոր, իշխան և այլն) կառավարութիւնը միայն արդելք, խռնդոտ կլինի ժողովրդի բարեկեցութեան գաղափարին, միայն նոյն աւերիչ հեռանկները կտառնայնէ, ինչ այժմ կրում է հայ ժողովուրդը թիւրքական լծի շարհով: Այսպէս չէ, որ ժողովրդի մէջ նորից պահանջ կզգացվէ նոյնպէս ոչնչացնել հայ անհատական լուծը՝ յանուն սոսկալարական կառավարչական կերպերի, ինչպէս այժմ նա ձգտում է կորզել տաճկի լուծը:

Հնչ ահն ամբողջ երկու տարւոյ ընթացքում տեղ ու հաստատել է այդ բոլորը, նոյնը նա կանէ և իր գոյութեան երրորդ տարեկրծնում, նոյն շաղով կրնթանան միշտ և նրա կուսակցները գործունէութեան բուն աւարիքում, միշտ տնեւարով մի և նոյն նշանարանն ու նպատակը՝ քաղաքական և սօցիալ-տնտեսական յեղափոխութիւն հայաստանում:

Թ.Վ.Թ.Ա.ԿՅԱՒԻԹԻՒՆ.

Կ.Պոլիս, 16 Յունիս 1890.

Նոր լուր մատնեք Հայաստանէն, լուր մը, յարմ ամեն մի ազատամիտ հայ շատ կարէ զո՛հ լինիլ զի պիտի տեսնէ որ Հայ զիւղացին ալ վերջապէս սկսեր է աշին ընդ ահան, առամն ընդ առաման՝ ի հետեւի, որ մի նշանաւոր երեւոյթ է մեզ համար: Մաս ալ յի եղբայրը ճաշ՝ որ Մուշի մէջ կը գտնուի և որ իւր եղբօր նման վտանգաւոր մի հարստահարիչ է, կ'երեւի որ Մասի

նորստաւոր վճիռ մը ստանալէն քաղաքակալ, սկսեր է իւր մարդոցմով վայրագ անգթութիւններ գործել: Մըտնելով մի հայ զիւղի մէջ՝ ուզեր է տեսնուիլ մի հայ նորահարս, որի համար զիւղացիք գէմ են գրել: Ճաղօ տեսնելով զիւղացոյ ընդգլխութիւնը, հրացանի տառփն հարստածով սպաննէր է մի հայ. յայնմհետէ սկսեր է երկու կողմէ արիւնստ շատերազմ: Սմբողջ մէկ ժամ և կէս կուէ յետոյ սպանուեր է Ճաղօ և 11 այլ քրդեր, մնացեալք փախեր են. իսկ հայերէն սպանուեր են 10 անձինք: Կի այսպէս նորահարսը ազատուեր է քրդի վայրագութենէ:

Քանի որ Ճաղօի նկատմամբ խօսեցանք, երկու խօսք ալ Մասի մասին ըսենք: Այս վայրենին ի նպատակ իրեն տրուած նպատաւոր վճանէ յետոյ, սկսեր է այս ու այն կողմն այլ և այլ գտապրութիւններ բնել, որպէս զի միւս գտերը չը շարունակուին: Կի ճիշդ այդ ուղղութեամբ ջօրեպան Ալիի գէշ, որը Մասի հետ գտաուելու եկած է, մի անիրաւ գործի է ձեռնարկել: Ում գտապրանք պարզապէս գոտ մը կը փնտսէ, որ այդպիսի միջոցներով ի նպատակ Մասի վճիռ արձակէ: Կարմ և համատարա պատմեմ ընթերցալաց: Ալի կը հրաւիրուի Մասի կողմէ կարգեալ երկու շէյխերու տունն. անդ շէյխերը կը խոստանան Ալիի տալ միմիայն իւր վնասները՝ 300 սոկի. (մնացեալ 700 սոկի մէկի և փանեկի վաճառականաց ապրանքներն են որոնք կոզոպտած է Մասա Ալիի ջօրէնների հետ միասին) եթէ իւր գտաուարութիւնը չը շարունակէ: Ալի չընդունիլ այդ պայմաններն և լմնչ այժմ հաստարմութեամբ ծառայած եմ նոյն վաճառականներին, կըսէ, իմ երեսէն ինչո՞ւ վնաս կրեն. կամ այն է որ ամբողջը կը վճարէք և կամ արդէն գտաարանին զիմած եմ արդար վճիռս ստանալու համար: Քրիստոս նեղի ապրանքը թուրքերի համար հալալ է, կըսէ շէյխերէ մին. դու, Ալի, Միսիւրիան միտ պէտք չէ որ քրիստոնէից կողմնակցութիւն տես, արի՛ ընդունէ մեր տաշարկներն: Ալի այդ ամենուն իւր կողմն անընդունելի լինելը կը յայտնէ, և երբ կը պատրաստուի հետանալ, շէյխերէ մին սպառնալեօք կը յայտնէ թէ «Ալի, փօշման պիտի լինիս. ընդունիլ ստաճարկներն» — «Այդէն զիմած եմ գտաարանին. նորա ամեն վճիռներն ինձ համար բնգտնելի են»՝ կ'ըսէ Ալի ու կը հետանայ: Խեղճը կերեւայ տակաւին չէ հասկացել որ օտ գտաարան և Մասա միւսնոյն բանն ըսել է: Մի քանի օր յետոյ հարցաքննիչ գտաարան կը կանչուի Ալի: Մեծ կ'ըլլայ զարմանքը երբ կիմանայ թէ երկու շէյխերը վիայութիւն տուած են իւր թէ ինքը Ալի ի ներկայութեան շէյխերի յայտնած է թէ հայերի զրգմամբ այսպիսի շատ կը տեսնէ Մասիի գէմ և թէ ամենին զոյութիւն չունի իւր բացած գտան և այն: Մեծ կ'ըլլայ Ալիի գարմանքն և յատու են, սուտ վիայութիւններ կանեն այդ շէյխերն, կը գոչէ. — Մի յանդգիր սուտ հօշել Մարգարէի աշակերտներին, ապա թէ ոչ խոսիւ կը պատմուիս, կըսէ հարցաքննիչն և կոխի հարցումներ բնել, այլ Ալի ամենին ուղղակի չը պատասխանելով այդ հարցմանց, քանի որ սուտ լինենին

ապացուցանելու համար պիտի պատժուիմ, ապա ուրեմն
և ոչ մի խօսք ըսելով այժմ, պիտի սպասեմ՝ դատաւարու-
նին, որտեղ դատաւարաց, օտար ներկայացուցիչներու և
ունենդրաց ներկայութեան պիտի հաստատեմ նոցա սուտ
լինելն. հոգ չէ որ այնուհետեւ պատժուիմ, կըսէ ու կը
հետանայ: Ի յուր այս տխրաւ պատասխանին, այն օրէ ի
չեր Մուսա և իւր համախոհք մեծ մտատանջութեան
մէջ են: Արդէն ամեն օր Մուսա իւր ամենամեծ պաշտ-
պանին, ընդ. դատախազին, հետ դատարանական բարձր
պաշտօնեայնէրու հետ կը տեսնուի: Արեւն թէ բաւական
մեծ գումար մը կաշառք ընդունած է ընդհ. դատախազը:
Աղորմելի անպիտանն ամենին ամենականի երեսն տեսած
չունի, Վիշապէս պէտք է ապրի ուրեմն. կաշառքով սկը-
սած է իր կեանքը և հաշառքով պիտի վերջանայ. այս է
թուրք պաշտօնեայնէրի միակ նշանաբանը:

Ապանութիւնը և հարստահարութիւնը միթէ՞ կը կար-
ծուի որ միայն Հայաստանի մէջ տեղի կունենայ. ոչ եր-
բէք: Ասկէ 4 օր առաջ, կապանդի երեկոյն, սպանութիւն
մը տեղի ունեցաւ սուլթանի փեսայ Մահմուտ փաշայի
տան մէջ. սպանուողն է մի համակերելի հայ երիտասարդ,
չոգենաւակներէ գործարանապետ Գալիաֆեան Յովսէփ
էֆ. իր միակ որդի Աբամէֆ. Գալիաֆեան, որը նոյն օրն
երեկոյեան հրաւէր կընդունի Մահմուտ փաշայի մարդոց.
մէ երթալ Մահմուտ փաշայի տունը կարգադրելու համար
իրենց զբաղական հաշիւներն, որ 15000 ոսկեաց խնդիր
մ'էր և որ Մահմուտ փաշա պարտական էր առ Գալիաֆե-
ան: Աբամէֆ. կը փութայ երթալ. տակաւին փաշայի
չը ներկայացած, առաջին դստիկնը փառարանի մօտ
տաքացած ժամանակ, պատրաստ մարդոց կողմէ չարաչար
կը խեղդուի. յետոյ իւր թէ յանկարծամահ եղած ըսելով
լուր կը տրուի ընտանեաց որ կը փութան անշունչ դիակն
տուն և անտի եկեղեցի տանելը թփռելը թէպէտ և զիա-
զնութիւն կատարելին, այլ որ բժիշկ կարող է յայտա-
բարել թէ սպանուած է. չէ՞ մի որ Մահմուտ փաշա
սուլթանի փեսան է և կարող է բժիշկներու գլխուն մեծ
փորձանք բերել: Եւ այդ վախէն բժիշկը յանկարծամահ
եղած լինելն հաստատեցին: Յուզարկաւորութիւնը կա-
կատարուեցաւ երէկ. հազարաւոր բազմութիւն ներկայ
էր, կարծես ազգային հանդէս մ'էր որ տեղի կունենար:
Տեղն է յիշել սոստ որ ասկէ մի քանի տարի առաջ Աբամէֆ.
էֆ. ի նոյն եղերական մահուան նման սպանուեցաւ տօրթ.
Քեաթիպեան համակերելի հայ բժիշկը, որ նոյնպէս մի
փաշայի կողմէ տեղի ունեցած էր և որի ճշմարտութիւնը
բժիշկները չը կ'արողանային երեսն համել:

Իւր վերջարան, պարտ է որ Համագումարի պատրաս-
տած հանրագրին վերայ տեղեկութիւն մը տանք. տեղե-
կութիւն մը որ վստահելի աղբիւրէ ելած ըլլալով հան-
դերձ միանգամ ընդ միշտ կը հաստատէ մեր եկեղեցա-
կանաց ոմանք և Խորէն պատրիարքի ապիկար գործու-
նէութիւն: Հարկ է ընթերցողաց աչքին պարզել այդ
տխուր իրողութիւններն: Համագումարի վերջին նստին
ներկայ գանուղը ստորագրելով հանրագրին, Խորէն որ
օրեայ պայմանաժամու մէջ ստորագրին բացակայ և

կեղեցականք և ներկայացնեն որ որ հարկն է: Եւ ասէ
այդ բացակայ եպիսկոպոսը են որք առարկութիւններ
կընեն. կերեայ թէ իրենց նիստերուն ներկայ չը գտնը-
ւելն այ կանխաւ մտածութիւն մ'էր: Այդ եկեղեցականք
չստորագրելով, երկարատեւութիւն ձգած են պատրիար-
քարանի մէջ, որով մի քանի անձինք «խոհմարտ»
խորհուրդ տուած են պատրիարքին բարձի թողի ընել:
Արդէն պատրիարքին ուզածն ալ այդ է: Խորէն պա-
տրիարք հանրագրին բանապետին ներկայացնելով, կարող
էր սուլթանի աչքէն ինկնալ և նորա զժգոհութեամբ
պատրիարքական աթոռն կորցնել: Հատկաւ կարծիքն է
թէ Խորէն պատրիարք տեղի պատրաստ է ազգամիաս
գործ կատարել, քան կորցնել պատրիարքական աթոռը,
որի վրայ վեհաշուք նստած այլ և այլ շնչին բաների հա-
մար Տօն-Վիշապեան հրաւէրներ ու հրամաններ կուտ:
Վերջին ժողովրդական ցոյցը, որ խորհալեամբ յետա-
ձգվեցաւ, միթէ՞ չը համապատասխանէր շատերու այս
կարծեաց: Աս այժմ այսպէս տնտեսագութեան մէջ կը
մնայ հանրագրին:

ԵՒՐՈՊԱԻ ԿԵԱՆՔԻՑ.

(Հարունակութիւն)

Պ. Թիւրհայմի մեր նկարագրած պրօպագանդան,
ինչպէս ասացինք մեր յօդուածի սկիզբը, գործադրւում է
Շվեյցարիայոււմ Ապա, տեսներ, որքան իրաւացի ու
գործողքի են նրա գաղափարներն այս օր վաճ Շվե-
յարիայում, ուր կապիտալիստական արդիւնարեւութիւ-
նը զարգացած է: Թէ որքան ընդհանրապէս իրաւացի
են պրօպագանդիստի պահանջները, զրա մասին
մի խօսք անգամ տեսել զուր է, որովհետեւ նրանց ազնիւ
նպատակն է բարեխաղ տնտեսապէս ճնշված մեծամաս-
նութեան դրութիւնը: Մեծամասնութիւնն, առաւել ևս
երբ նա գրեթէ ընդհանրութիւն է կաղմում, ինքն ըստ
ինքեան մարմնացում է մէկ այնպիսի իրաւունքի, որի
գէտ կարող է խօսել կամ ազդեցութիւնը և կամ այդ
կարգ մարդիկ, որոնց շահերը հիմնված են ընդհանրու-
թեան ստրկութեան վրայ: Ինչ վերաբերում է պրօպա-
գանդիստի գաղափարներին իրադրման և առաւել ևս
ժամանակայարմարութեան այս օր վաճ Շվեյցարիայում,
զրա մասին կարող են գանազան կարծիքներ տեղի
ունենալ: Այսօրվայ կապիտալիստական Շվեյցարիայի
համար այդ գաղափարները անգործադրելի են և չեն
համապատասխանում նրա ժամանակիս պահանջներին:
Եւ խիստապէս ի՞նչ են այդ գաղափարները. մի յօդ-
ուածն այն ծրագրի, որի շուրջ ժողովիւն են Շվեյ-
ցարիայի սօցիալ-դեմօկրատները: Եւ ուրեմն ինկնալ մէկ

*) Տ՝ Հ ն չ ա կ № 4 երկրորդ տարին:

տարողը ծրագրի լույսի մի մասը, մի յօդուածը, այդ գաղա-
փարներն պրօպագանդան առանձնապէս ուրբան բնոյթա-
ձանքի, այնքան, ընդհանուր տեսակէտից, վերահասար-
ապետական կոնկրետ գործի վրայ: Սակայն այդ չէ
յիշեալ գաղափարների առանձին, ինքնուրոյն պրօպա-
գան թոյլ կոչմը: Նա նմանապէս ժամանակագրական չէ
և ահա ինչպէս և ինչու: Շփեցարական ընդհանուր
կառավարութիւնը, որքան էլ նա ազատամիտ լինի,
այնուամենայնիւ նա ներկայացուցիչն է շփեցարական
հասարակութեան մի յայտնի գաղափարի, մի յայտնի
կրօնի (classe) ինտէլեկտների ու շահերի, որոնց և պաշտ-
պանն է նա: Այդ գաղափարը, այդ կրօնը շփեցարական
կապիտալիստական, ուսեւոր կրօնն է: Այսօր շփեցարա-
կան ընդհանուր կառավարութիւնը, որպէս և Փրանսիա-
կանը, անգլիականը, գերմանականը և այլն, ներկայացու-
ցիչն է, ինչպէս ասացինք, երկրի կապիտալիստ կրօնի,
որից ժողովրդային ընդհանրութիւնն ընդործակ ու ար-
մատական ընթացիկներ չէ կարող ազատել: Եւ ինչու:
Այնուամենայնիւ պատճառով. — նրա կրօնային ինտէլեկ-
տները, նրա շահերը ծայրէ ի ծայր հակառակ են ժողովր-
դային ընդհանրութեան ինտէլեկտներին, և ուրեմն, որա-
րարեւորութեան Այդ հիման վրայ շփեցարական ընդ-
հանուր կառավարութիւնը, որքան էլ նա (և ուրեմն
կապիտալիստ կրօնը) լինի ազատամիտ, բարեխիղճ, ան-
կարող է բարարութիւն տալ պ. Ֆլիւրէնցիայի պահանջ-
ներին, որոնք ժողովրդային ընդհանրութեան գեւ շնա-
նաչով, բաց անհրաժեշտ իրաւունքների իրագործումն
են ուղղում: Շփեցարական շարժական ու անշարժ հարստու-
թեան ահապին մեծամասնութիւնն այսօր գտնուում է
կապիտալիստ, բուրժուա, ուսեւոր կրօնի, գաղափարի
ձեւը, կառավարութիւնը նոյն այդ կրօնի ներկայացու-
ցիչն է, ապա ուրեմն ինչպէս կարող է այդպիսի մի
կառավարութիւն իր բարի կամքով պ. Ֆլիւրէնցիայի պրօ-
պագանդան պահանջները կատարել, պահանջներ, որոնք,
ինչպէս ասացինք, ծայրէ ի ծայր հակառակ են նրա սե-
փական ինտէլեկտներին, որոնց իրագործումը կզրկէ նրան
և նրա գաղափարի իրենց այսօրվայ հարստութիւնն ու ա-
ռանձնաւորութիւնը գրաւութիւնից, ուրեմն և ոյժից: Խօսք
չկայ, որ ցնորք է ազատել այդպիսի մէկ աղէիս ու անձ,
նուրայ զոհարարութիւն, առաւել ևս մէկ աղէիսի գա-
ղափարից, որի պատմութիւնն անշարժ հարստութիւնն ու
հաւթեան, տիրապետութեան ծարսութիւնն ու կոտորածի
պատկերներով:

Մեր կարծիքով սխալում է յարգելի պրօպագանդիստը,
երբ հոգային հարստութեան բաժանման նա տալիս է
այնպիսի մէկ արժանատիան նշանակութիւն, որից իբր
ծագում լինեն սոցիալական բոլոր շարժումները: Հիմարիտ
է, հոգային հարստութեան անհատաւոր բաժանումը մեծ
զեւ է խաղում այսօրվայ կապիտալիստական կազմակեր-
պութեան մէջ, սակայն միմիայն գրանդով բացատրել
իրերի ներկայ անբարարար գրաւութիւնը միանգամայն
սխալ է: Նայեալէս սխալ է յարգելի պրօպագանդիստի
հեռեկայ խօսքը. — «Մայր հոգը բոլոր հարստութիւնների

սկզբնական սղլիւնն է:» Այդպիսի սխալներ անում էին
սրանից մի դար առաջ մօտաւորապէս. սակայն այսօր,
չնորհով գիտնական սոցիալիզմի, իւրաքանչիւր հետաքրք-
րողին յայտնի է, որ բոլոր հարստութիւնների սղլիւնը
հոգը չէ, այլ աշխատանքը: Հոգն ինքն ըստ ինքեան,
հոգն առանց գործածութեան, առեւթ այլ խօսքով, առանց
աշխատանքի, լինի այդ աշխատանքը վար ու ցանք կամ
հանքային աշխատութիւն և այլն, — դա մի և նոյն է,
արժէք չունի, կամ առեւթ առեւթ ճիշդ խօսքով, հարստու-
թիւն չէ արտադրում: Երկրագնդի վրայ կան շատ
հոգեր, որոնց սակ զուցէ ահապին գանձեր կան թաղված,
բայց քանի որ մարդկային ձեռները նրանց չեն գործա-
ծում, նրանց մի այ չեն գործադրում աշխատանք, —
նրանք արժէք չունեն: Պարզ է ուրեմն, որ ազգային
հարստութեան ամենազիւստոր սղլիւնն է աշխա-
տանքը և ոչ «մայր հոգը»: Վերջինս գին, արժէք
չունի առանց առաջինի, նա աղին չէ տեղացեւում ազգա-
յին հարստութեան վրայ առանց առաջին փակտորի,
աշխատանքի:

Այսպէս մենք տեսանք, որ պ. Ֆլիւրէնցիայի գաղափար-
ները մի կողմից խաղաղ քերական կառավարութեան կամ-
քով չիրագործվի: Շփեցարական միւս կողմից անմա-
մանակայարմար են նոյն երկրի համար, քանի որ ար-
դիւնագործութիւնն այնտեղ կապիտալիստական կերպա-
րանք է կրում:

Ուրիշ խնդիր է այդ գաղափարների պրօպագանդան
այն երկիրներում, ուր կապիտալիզմը ոտք չի կոխել գեւ
և կամ հոգի է սկսել յայտնվել: Հենց այդ պատճառով
մենք անհրաժեշտ համարեցինք ծանօթացնել Հնչ ա կ ի
ընթերցողներին պ. Ֆլիւրէնցիայի պրօպագանդան հետ:
Այդպիսի պրօպագանդան նախատեսւոր է Հայաստանի
ներկայ գրաւութեան բարեխաղէ համար և ուրեմն ան-
հրաժեշտ է մեզ: Այդ պրօպագանդան պահանջներն
առանց առանձին դաւարութեան կաւոյ են իրագործվել
Հայաստանի հոգի վրայ, երբ մեր հայրենիքի գեւը կրնին
մեր ձեռը: Սակայն ինչպէս իրագործել այդ պահանջները
Հայաստանում — ահա այն հարցը, որին կհանդիպե-
մեզից իւրաքանչիւրը: Դրա համար կայ երկու միջոց.
ա) էքսպրօպրիացիա (expropriation), ինչպէս պ.
Ֆլիւրէնցիան է առաջարկում և բ) դէկրէտ (decret,
հրաման) ինչպէս եղաւ Ֆրանսիայում մեծ Ֆեդախիստ-
թիւնից յետոյ: Կնթաղներ թէ Հայաստանը, յեղափո-
խութիւն անելով, ազատվեցաւ օտար լծից և ունի իր
ժամանակաւոր կառավարութիւնը ժողովրդի պառագամա-
ւորներից կազմված: Այդ կառավարութիւնը գնում է
Հայաստանի բոլոր հոգերը հայ ու օտար հոգատերերից
և պայման է կապում այնքան ժամանակամիջոցում, որ
30, 40 տարվայ ընթացքում նշանակված գումարը վճա-
րել: Այս նա հատաւարապէս բաժանում է այդ հոգերը
գիւղացիների կամ գաղտային աշխատանքով պարտավել
ցանկացողների մէջ և բաժանում այն պայմանով, որ այս
վերջինները տուրք տալով օգնեն կառավարութեան իր
հոգային պարտքերը վճարելու: Այդ կերպի գործադրա-

թիւնն անուանում է էքսպրոպրիացիա կամ թէ նրա, էքսպրոպրիացիա, մի տեսակը Ահա և երկրորդ միջոցը՝ Նոյն կառավարութիւնն օրէնքի գործութեամբ կարող է խել այսօրվայ հոգատէրերից նրանց կարգածները և դարձնել սեփականութիւն երկրի կառավարութեան, ուրիշն և ամբողջ ժողովրդի միասին առնված, քանի որ առավարական հասարակական կերպերում (որովայն պէտք է ձգտել) հիմնել ազատված Հայաստանում) առաջինը յայտնում է երկրորդի ընտրած պատասխանատու պաշտօնեան և պապաւէրների գործադրողը: Իր ձեռքը պցելով երկրի հողերը, կառավարութիւնը նրանց հաստատ րաժններով րաժանում է բոլոր գիւղացիներին և այսօրվայ հողատէրերին, միայն այն պայմանով, որ այն վերջիններս նոյն իրենք և ոչ վարձու պցելով մշակեն հողը: Այս աշխատ րաժանելով, կառավարութիւնն իւրաքանչիւր որդ աշխարհագրական շրջանի հողագործութիւնն ու հողատիրութիւնը կարգաւորում է համայնական սկզբունքների համեմատ: Այս երկրորդ միջոցը, որ կատարվում է գ և կ ր ա յ ի ա ի (déclaration, յայտարարութիւն) կամ գէկրէտի միջոցով, իրագործելի է Հայաստանում և ուրիշն, անհրաժեշտ է իրագործել, քանի որ նա նախ երկրի ժողովրդային աստար մեծամասնութեան, այն է երկրագործական դասին, ամեն յարմար ու հարկաւոր պայմանները կտայ բոլոր աշխատանքի նպատակայարմար զարգացման համար և կենսական բոլոր պահանջները հարկաւոր ու բնական կերպով լրացնելու համար: Երկրորդ՝ այդ միջոցը միանգամայն առաջը կտանէ հասարակութեան տնտիս րաբարամանութեան իսկական ձգտումներին՝ արիւն երկրի հողերը, զրկելով գրանից ժողովրդային բանալ ընդհանրութեան, ճշել, ազքատացնել, այդ ընդհանրութեան մի խօսքով, առաջը կտանէ այն բոլոր ազգայնների, որոնց միջոցով րաբարամանութիւնն ամենայն տեսակէտից իր ճորտն է գործնում րանող ամենայն տեսակէտից իր ճորտն է գործնում րանող ընդհանրութեան: Այս երրորդ՝ այդ միջոցի շնորհով հողագործութեան ու հողատիրութեան իրաւունքներն ուսինքը հաստատարաւ կիայելեն և այդպիսով աւարա կտանայ այսօրվայ անհաւատարմութեան գլխաւոր աղբիւրներից մէկը՝ հողային յարաբերութիւնների առնաւոր րոնի զօնի զմը (antagonisme), թշնամութիւնը:

Առելով այս բոլորը, մենք աւելորդ չենք համարում խօսել Հէնց այս յօդուածում մի նիւթի մասին, որ մեծ անշտութիւն ունի մեր յօդուածի նիւթի հետ:

Ֆրանսիական մեծ Յեղափոխութիւնից յետոյ, Ֆրանսիական Ածովէնորը գէկրէտով գրաւեց նախ րախառական ազնուականներից, յետոյ և բոլոր ազնուականներից և այնուհետ և կեկեցեցականներից բոլոր հողերը և րաժանեց նրանց գիւղացիների մէջ: Բայց այդ հսկայական գործն իրագործողները մի նշանաւոր, այսօրվայ տեսակէտից՝ ահագին սխալ արեցին հողերի այդ րաժանման և գ ա ն ա կ ի մէջ, որի վրէժից մինչև օրս անդամ չէ ազատվել: Ֆրանսիական երկիրը և որի հետանքները մեծ վնաս պատճառեցին ոչ միայն այդ երկրին, այլ և ամբողջ Եւրոպային: Հէնց այդ սխալից էլ առաջացաւ մեծ Յե-

ղափոխութիւնից յետոյ րադարական ու սոցիալական րէակցիան (յետագիւմութիւն): Ամենայն հիմունքներ կան ենթադրելու, որ եթէ աւելի շունենոր այդ մեծ սխալը, այսօր Ֆրանսիան և նրա հետ միասին ամբողջ Եւրոպան կունենային աւելի գարգացած ու աւելի առաջագիւմած րադարական ու րադարացիական կազմակերպութիւն: Այդ սխալը կայանում է նրանում, որ Ածովէնորը հողերը րաժանեց մանր ու րազմաթիւ հողատիրների վրայ, յանձնեց գիւղացիներին, որոնցից իւրաքանչիւրին գործրեց մասնաւոր մանր հողային սեփականատէր, բոլորովին մեկուսացած մնացեալ գիւղացիներից: Տառն և ին ներորդ գարաւս պատմութիւնը րայլան կերպով ցոյց է տալիս այդ հարցի ահագին պատմական նշանակութիւնը: Ածովէնորի այդ ըստ երեւթին շնչին սխալը մեծ արգելք հանդիսացաւ մարդկութեան ընդհանր առաջագիւմութեան ու գարգացման համար: Երեկվայ ճորտ Ֆրանսիային տանաւով իր րաժին հողակտորը, շուտ ամեց երեսը րադարական կենսից, գրաւ հետ միասին և առաջագիւմութիւնից: Առանաւով մանր րաժին հողակտոր, նա գէշեր ու ցերէկ երազում էր միայն գրաւ մասին և նրա միակ մաստանջութիւնն էր թէ՛ չլինի թէ կառավարութիւնը րաժով և ազնուականներն ու կեկեցեցականները կրկին արիւման իրենց ձեռից խրած կարգածների վրայ: Այդ հանգամանքից ծնանդ առաւ այն ետանջութիւնը, ահճանախակութիւնը, ապատիւն (apathie), անհետաքրքրութիւնը իր անճից գարա րանելով, որ մինչև հիմա տեսում է Ֆրանսիայի գրեթէ բոլոր գիւղական բնակիչների անակներուս: Չնայած, որ առն և մի տարվայ ընթացքում, այսինքն 1793—1804 թ.թ., Ֆրանսիա յում չորս անգամ կառավարութիւն րաժովեցաւ, օրեց օր տանաւով աւելի ու աւելի յետագէմ, հակաժողովրդային, րանաւոր կերպարանք, շնայած, որ այդ միմեանց յաջորդող կառավարութիւնները, մէկը միւսից աւելի րացարճակ աւելի յանշուզն կերպով տանակիւն անելով գետ հէնց մի քանի տարի առաջ արիւնով ձեռք բերած՝ ժողովրդի իրաւունքները, շնայած այդ բոլոր գէտքերին, Ֆրանսիայի գիւղացին մնաց անտարբեր, անդգայ, առան գէտ այդ ամեն ճշումներն ու անիրաւութիւնները: Այս մնաց այդպէս ոչ թէ այն պատճառով, որ չէր նկատում և չէր հասկանում այդ բոլորը, այլ այն պատճառով, որ նրա մասնաշաղի հողակտորը ձեռք ամեց չկար և նրան ոչ որ չէր խանգարում նստել իր հողի վրայ, ինչպէս թուտ ահա: Կառավարութիւնների րափոխութիւնները նրան միայն հետաքրքիր էին այն տեսակէտից, որի վրայ մենք մասնաւորաց պրինք րաբրինշ առաջ ալսինքն չլինի թէ նոր կառավարութիւնը խել նրանից հողը: Այս հետաքրքրվում էր նոր կառավարութեամբ մինչև այդ հարցի րեւ գարա զալը և երբ նոր կառավարութիւնն անցնում էր այդ հարցն առանց գիւղացուն անհանգստացնելու, վերջինս իրեն եհճանիկ էր համարում իսկ թէ ինչ կերպարանք է կրում նոր կառավարութիւնը, ինչ գեր և խաղում, ինչ ուղղութեան ու կազմվածքի տէր է, գա գիւղացու համար մի և նոյնն էր և նա հանգիստ էր իր

Հոգևորորը յետ չխեղցնա՝ Միմայն գրանով է բացատրւում՝ Փրանսիացի զիւղացու համբերութիւնը դէպ այն բոլոր հրէշաւոր հարստահարութիւնները, անիրաւութիւնները, բանաւթիւնները, որ իրենց համար գործընկեր էին գործընկեր Կոմիւնտին յաջորդող Փրանսիական կառավարութիւնները։ Այդ վերջինները լաւ էին հասկացել Փրանսիացի զիւղացու այդ թոյլ կողմը և օգտւում էին դրանից, ոչ մէկն այդ կառավարութիւններէից, մինչև իսկ բանաստեղծներ իտալացի Կապուչին Բոնապարտը, չհամարձակեցան մի բայով անդամ անել զիւղացու Հոգևորորի գէտ։ Նրանք քաջ գիտէին թէ ի՞նչ փառնոց է սպանում իրենց այդպիսի մի քայլը։ Եւ եթէ ոչ զիւղացու այդ թոյլ կողմով, ուրեմն ինչով բացատրել յիշեալ կառավարութիւնների անիրաւ վարքը, ինչով բացատրել Կապուչինի միապետութիւնը, չէ՞ որ դեռ մի քանի տարի առաջ նոյն զիւղացին արեւն էր թափում միապետութեան գէտ՝ առկա լին շտանոված պատերազմ մղած, չէ՞ որ դեռ մի քանի տարի առաջ նոյն զիւղացին մի ծըլտուն անգամ չհամեց, երբ Կոմիւնտը Լիւզովիկոս XVI ին գլխաւոր Այդ բոլորը պարզ է։ Պարզ է նոյնպէս, որ Փրանսիացի զիւղացին ոչնչով չընդգրկմացաւ Կապուչինի անվերջ, արխանհեղ, Փրանսիայի հեռ և ամբողջ Եւրոպան կործանող, տակն ու վրայ անող պատերազմներին, որոնք նոյն զիւղացու խրճիթից ազատարար յախառակեցին երկտաւարդներ հարիւր հազարներով, հենց այն պատճառով, որ Կապուչինը հանգիստ էր թաղում նրա հոգևորորը, այդ պայմանով և միմայն այդ պայմանով Փրանսիացի զիւղացին Կապուչինի բանաստեղծական աղետարեր քան հաճոյքին սղջակէց էր բերում իր գաւառների լէզեմները։ Ահա թէ որ տառիճան անբարոյականութեան (de'moralisation) հասաւ աղբիւ, մեծահոգի, քաջ, անձնաւորայ Փրանսիացի զիւղացին, և դրա միակ պատճառն է նոյն հոգևորորը, նոյն սէալը։

Այդա ուրեմն, թող հայերը, հայ յեղափոխականներն առանձին լարջ ուշադրութիւն դարձնեն հայերի բաժանման հարցի և ֆրանսիացի Կոմիւնտի սխալի վրայ, որպէս զի նոյն շարիքներին չհանդիպելը մենք ես՝ տառիճայ հայկական յեղափոխութիւնից, հայ յեղափոխական շարժումներից յետոյ «Յեղափոխութիւն անկէն այնքան զմուտը չէ, որքան զմուտը է յեղափոխութեան միջոցով ձեռք բերած բարիքները պաշտպանել»։

Պ.

Կ Ո Տ Ո Ր Ո Ւ Մ Ն

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԱՔՍՈՐԳԱՅՆԵՐԻ

ԵԱԿՈՒՏԱԿ ՔԱՂԱՔՈՒՄ

ՍԻՐԻՐՈՒՄ

Առաջ կառավարութեան և նրա պաշտօնեաների գաղափարներն արդէն տառիճայն անցել է։ Անցեալ տարի մարտի 22 ին Կապուչինով տեղի ունեցաւ մի

տարապիւղի անցք, որի մէջ առաջ կառավարութեան պաշտօնեաներն առնափայտեալ կերպով ներկայացրին այդ կառավարութեան այն գաղափարն սխալմբ, որ նա գործադրում է առաջ քաղարական յանցարարներին — հայրենիքի ու հարազատ ժողովրդի սպառնալու համար այդ հերոսարար աշխատիւ մարտնչներին — ոչնչացնելու համար։ Այդպիսի մի գրամատիկական արխանհեղ, վերին տառիճանի գայրացուցիչ անցք վաղուց է արդէն, որ չէ պատահած քաղաքակրթված աշխարհում։ Կարծօրէն պատենք այդ անցքը։

Կապուչինի գաւառի նահանգապետ (ստաշկին մարառնի) մէջբերում կարգադրում է, որ Կապուչինի քաղաքական արարվածներէից 16 հոգի իսկից և և՛ ուղարկվին վերստեան ու վերջին Կոմիւնտի վայրերը։ Արարվածներն այդ հետաւոր վայրեր ուղարկելը պիտի կատարվէր այնպիսի պայմաններում, որ նրանց սպանում էին մահ քաղցից ու ցրտից։ Արարվածները, որպէս նրանք, որ նշանակված էին ուղարկվելու համար նոյնպէս և ուրիշներ, առանձին առանձին խնդրագրերով զինեցին նահանգապետին, ներկայացնելով նրան բոլոր փառնոցը։ Այդ խընդրագրերը ստանալով, նահանգապետը պատահիւրէից, որ արարվածները ժողովին իրենցից մէկի տան մէջ, ուր կցայ և ինքն իր կարգադրութիւններն անելու։ Արարվածները հաւարվեցան նշանակված օրն ու օր հարկն էր Կարճ ժամանակից յետոյ եկաւ այնտեղ ստաշկինառան մի պաշտօնեայ և յայտնեց գումարաւորներին, որ նրանք պէտք է երթան ստաշկինառան։ Այս վերջինները մերժեցին այդ առիւթը այն հիման վրայ, որ նրանց պատու իրաված էր գանվել այնտեղ, որտեղ նրանք այդ ժամանակ ժողովում էին և ոչ սկախկանաւորում։ Այդ յայտարարութիւնը լսելով, ստաշկինառան պաշտօնեան իսկից անհետացաւ և կարճ ժամանակից յետոյ արարվածների ժողովաւորում յանկարծ յայտնվեցան զինուորներ, ստաշկիններ, կազակներ, ամենք թաւ 140։ Առաջ միապետի այդ միակ պաշտպանները և ավտօմատ ծառաները զինված էին մինչև տիւսները։ Այդ զաղանային հրատակը յանկարծակի ներս թափվեցաւ այն սենեակը, ուր գարնեւովում էին ժողովածները և սկսաւ նրանց վերջին ստաշկինառան ամենիւ համար։ Չնայած, որ արարվածները համաձայնեցան այդ գէտըրում երթալ ստաշկինառան, զինուորները գործեալ շարունակում էին «վերջինը» նրանց, բայց «վերջինը» այնպիսի եղանակով ու ջանքով, որ արարվածներից մի քանի հոգի վիրաւորված զըրգեցան անգն ու անցը ուրիշ ու ուրիշ ուրիշ հարաւորներէից։ Արարվածներից մի քանիսն ունէին իրենց զրդաններում ընկելովները, իրենց ստաշկինառան համաժառ Կապուչին, որ զինուորների վարմարը հոտնում է ծայրայեղութեան, նրանք սկսան պաշտպանվել ընկելովները արձակելով զինուորների հրամանատարների արխանաւոր ու կանխամտածած նպատակն էլ հենց դա էր ի՞նչ կարող են անել մի քանի ընկելովները զինուորների զէնքերի քանակութեան ու արախութեան գէտ։ Կատարելու հրամանը արվեցաւ և այնուհետեւ սկսիւց մէկ տղէնաւոր, զայրացուցիչ ու ամարդի տեսարան մարդապաշտութիւններ, մի ստաշկին ու արխանհեղ կատարում մի գաղափարային ծարուր յագեցում անմեղ զոհերի արխանութիւնը միանգամայն հրաժարվում ենք նկարագրել այդ տեսարանը, որ կարող է զգվեցնել ու ծայրայեղ զայրոյթի հասցնել ում որ կուղէք, բայց այն գաղափարներից, որոնք այդ ստաշկին տեսարանի հերոսներն էին։ Պարզ բան է, որ արարվածները յաղթված էին, նրանցից մեկ հոգի,

որոնց թուում մի կին, սպանված էին անհարապրելի գաղանային կերպով, ինչ հոգի, որոնց թուում գործնառ մեկերկուս կին, ծանր վիրատու, մնացածներից ոմանք թեթև կերպով վիրատուված, ոմանք սատակի ձեռված ու ջարթված: Թե՛ ի՞նչ արտապատու ու քսամունքի տեսարան էր ներկայացնում այդ սարսափելի կատարովից յետոյ արս րվածների ժողովատեղին, մեք թողնում եք երևակայել ընթերցողին . . .

Բաւական չէր այդ անարատների վարմանը ուս սպառնականների կողմից, նրանք մեղադրեցին արսարվածներին թէ իրենց ընդգրկմադրութեամբ նրանք զխառնութեան ոմանքին «պատասխանելու» սկսեցին «գոտառտան» նրանց գէտն Այդ «գոտառտանը» կայացրեց հետևեղ լծիր: արսարվածներից երեքը, այն է՝ 1. Կոզան-Բէնչեհ, 2. Զառաման և 3. Զատով մահուան արտիժ կախաղանի միջոցով, 14 հոգի՝ տաժանակիր ախառտանք անորոշ ժամանակով, մնացածներից ոմանց 15, ոմանց 10 և ոմանց 8 տարով նոյն պատիւ:

Օգոստոսի 7-ին, տառաւոր ժամը 5-ին կախաղան բարձրացրին մահի գառապարտված քաղաքական երեք արսարվածներին: Արանցից մէկը՝ 1. Կոզան-Բէնչեհ, որ զեւ ծանր վիրատու պատկած էր, մահապաշտով բերին կախաղանի տակ, թողել գցեցին վզովը և այնուհետ մահահապարտ դարձան քաղաքական նրա տակից:

Այդ եղանակով վերջին գործողութիւնը սարսափելի, գաղանային գրամախ, որով Աւերսանդր III ու իր կառավարութիւնը ճգնում են իրենց գոյութեան հաշված ժամերը ձգողութեամբ: Բայց հետո չէ այն ըզձախ օրը, երբ ուս րազմաշարժար ժողովուրդն էլ իր կողմից ի գիմաց ամբողջ աշխարհի կկարգայ արժանի գառալճիս ուսաց անդուստ ու կառաղի միապետութեան գէտ. . .

Սպասելով մահուան գառալճի իրադարձման օրտան, այդ պատմին երեք գառապարտվածները ցոյց էին տալիս մեծ արժանատւութիւն ու սանտարտութիւն: Մենք ամեն նեխն աւելորդ չենք համարում տաղճ բերել մի քանի հատուած այդ հերոսների «ուսը»՝ նամակներից, որ գրված են նրանց ձեռքով հէնց այն ժամանակ, երբ նրանց պատու հանի տաղճ պատարտաւորում էին «անարդ սիւնները»:

Հատուած Արիօյայ Լիօվիչ Զատովի նամակից՝ իր ընկերներին ուղղած.

«Համբարում եմ, գրելում եմ Ձեզ ամենքիդ, ամենքիդ ընկերներս, եղբայրներս: Այս բաղկիս Գաւք ամենքդ ինձ համար մի և նոյն եղբայրներն էք: Կս ուղում էի գրել զեւ երէկ. ամենքիդ, ամենքիդ գրել, բայց . . . այնպէս պատահեցաւ, որ չկարողացայ. . . Ահա Ձեզ իմ կառիս, անգին եղբայրներս: Գործ գրէք Ձեր բոլոր ջանքերը և այս արհաւիրքների, այս կատարման, այս հրէշտուր մարդեր մարթիկութեամբ տաղճ ամբողջութեամբ ու պիտակաւ պիտակաւ, բոլոր միջոցներով, օգտակեցէք այդ գրամախ, ուսաց բանակաւորութեան ու նրա սխաւմի այդ հոգալական գաղանալիքներից, ամարդութի նոյն: Օգտակեցէք և զրա մասին բացարձակ գրեցէք թէ մեր մայր ու խորթ մայր հայրենիքի ամեն անկիւնը և թէ արտաւաճման Գաւք արժանի է ախառտութեան. գաւ — միակ միջոցն է այժմ, որով Գաւք կարող էք այն գաղանալիքում մեզ հասցրած կորստը վախարկներ ևս գրում եմ մեզ կերպով, բայց Գաւք ինձ կհասկանաւոր, որովհետև իւրաքանչիւրը Ձեզից նոյնն է մտածում: Իմ առաւել խորքածակ ցանկութիւններիս մասին ոչինչ չեմ խոսում. . .

Ամենքիդ, եղբայրներս, ամենքիդ սիրում եմ, ամենքիդ համբարում եմ և ամենքիդ յիշատակը տանում եմ հետս Որքան էլ անկարգ լինի զլուստ, բայց և այնպէս ես այժմ ամենքին, ամենքին յիշում եմ, ամեն անգին ընկերներս և ամենքին կողքի գրելու. . . . Կէ՛հ, մէկ անգամ ես սեղմում եմ Ձեզ արտիս, բոլորովին, բոլորովին մօտ սրտիս . . . Ձերը մինչև կախաղան . . .

Լիօվիչ»

Հատուած նոյն Զատովի մէկ այլ նամակից՝ իր հօրն ուղղած.

«6 օգոստոսի, գրեւորման ժամ 3.

Յետի բաղում բաղանների յատով արդէն պատրաստում են սխները: Մենք տեսնում ենք ինչպէս կատուցվում են մեր կախաղանները: Ի՞նչ պարզութիւն վարք ու բարբիս կրեկոյեան ժամը տթին եկաւ ինձ մօտ քաւ հանան: Քաղաքավարի կերպով ես նրան յետ ուղարկեցի, յայտնելով, որ, գործողութեամբ, այս կեանքից յետոյ ես ուրիշ ոչինչ չեմ սպասում (Ժէնիան)՝ այս բաղկիս ինձ մօտ էր վերջին հրամայարին: Կա տեսաւ իմ վերջին բօւղներս և քեզ կգրէ. այժմ ինձ գաւ անկ անհնարին է: Հոգեպէտ ես ինձ զգում եմ առողջ, պայծառ նոյն իսկ, բայց զգում եմ ես մեծ յոգնածութիւն — ֆիզիքական ու ջղային: Ահա արդէն երկու օրի աւելի է, ինչ իմ ջղերս հրէշտուր կերպով գործում են: Որքան ուժեղ զգացողութիւններ . . .

Կէ՛հ, իմ անգիններս, իմ հարազատներս, իմ սրտիս սիրածներս, սեղմում եմ ձեզ վերջին, վերջին անգամ իմ կրծքիս: Կս մեռնում եմ շատ ու շատ հեշտ կերպով, գիտնալով իմ արդար ու իրաւացի լինելու, զգալով այժմ իմ կրծքում: Միայն ստակում եմ այն անգին անձերի համար, որոնք մնում են կենդանի: Ի՞նչ են իմ տանջանքներս. — նրանք միայն մի քանի ժամ կտան, իսկ ո՞րքան գործութիւն է պէտք կենդանի մնացածներին գաւ կրելու համար. . . . Բացի գրանից, ես գրեթէ էլ ուրիշ ոչինչ մտաւն չեմ կարողանում մտածել, երբ տեսնում եմ Ժէնիան . . .

Եկաւ լրարեքը, բերին տէրունական հագուստը, — և ես արդէն հաղնվեցայ: Կտած եմ մի շաղկով և մի վրայի թեթև հագուստով. սատակի միտում եմ (այդ տէր, հագուստը բոլորովին թայ է անձրից): Մի կարծէք, որ ձեւս զոգում է յուզումից. . . . Մնաք բարեւ, մնաք բարեւ, իմ անգիններս . . .

Ձեր մինչև գերեզման՝ Կոլիս»

Հատուած Ա. 1. Հառամանի նամակից.

«6 օգոստոսի, գրեւորման ժամ 1.

Ներեցէք, որ կարճ կլինեմ: Միտ չկայ մանրամասն նամակ գրելու: Մտքերիս թելը ստէպ կարծում է անցկալի յիշողութիւններով: Թող տվէք միայն անկ Ձեզ մնաք բարեւ. . . . Բայց ընկերներս յայտնեցէք իմ ջերմ ողջոյնս և վերջին մնաս բարեւ: Եթէ արեւը պիտի ուրտի օրերս, իմ միտքս, եթէ կարելի է այնպէս ասել, Ձեզ հետ կլինի: Կս մեռնում եմ ջերմ հառամով, որ ճամարտութիւնը կտանէ յաղթանակը: Մնաք բարեւ, եղբայրներս . . .

Ձեր Ա. Հառաման»

Հատուած Լիօվ Բառվէիչ Կոզան-Բէնչեհ յին նամակից՝ իր ընկերներին ուղղած.

«Որ. Կ. գէնիս Գաւրիէլիչ, քաղաքական արսարված:

«Եփեսոսի, 6 օգոստոս 89 թ .

Իմ անդիններ, անդին արտակրիցներս և ընկերներս .

Ձերոմ կաջողէ ինձ տեսնել մնաք բարե տակ Ձեզ : Յոյս չկայ : Բայց մտաւորապէս ես Ձեզ ամենքին մնաք բարե տակ եմ : Ես խորին, խորին կերպով վերստին զգացի այս վերջին ժամանակներում Ձեր ջերմ, Ձեր բոլոր փրարերութիւնը զէպ ինձ : Լի այսուհետեւ շատ կարճ է կեանքս

«Բիւսանդից բաժան, տանք մնաք բարե, անդին բարեկամներ և ընկերներ, և թող մեր յետին մնաք բարե յատուորվէ այն յոստով, որ կունենայ երանելի ապագայ մեր խեղճ, խեղճ, ջերմապէս սիրված հայրենիքը : Աշխարհում երբէք մի կաթիլ ոյժ դուր չէ կրելի : Ուրեմն, չի կորչիլ անպատգ կերպով և մարդկային կեանքը : Երբէք պէտք չէ խօսել գրաւ մտքին : Բնածնէ, որ թողէք մեռածներին . — Ձեր հանգէպ Գուր անէք կենդանի կապ, բարոյական, ջերմ ու ամենապսիմ կապ : Ձեր բազմաշարքար հայրենիքի հետ : Բի տակ և մի կարծէք, որ Ձեր կեանքը կորաւ, որ նա ամբողջովին կանցնէ դուր տանջանքների ու շարժարանքների մէջ : արտում ու տաժանակիր աշխատանքում : Տանջիլ հայրենիքի շարժարանքներով, լինել կենդանի նախադրմանը ընդգէմ չարի ու խաւարի ամեն վիժվածներին — դա մեծ գործ է : Լեւի թէկուզ այդ լինի Ձեր վերջին ծառայութիւնը — ոչինչ : Գուր բերեք ձեր յոման ժողովրդային գործի համար : միված մարտի խորանի վրայ : Բայց ու՛ վրա, գուցէ Ձեզ աջողվէ տեսնել և յաւ օրեր : Գուցէ Գուր տարէք մինչեւ այն երանելի քաղէն, երբ աղաւթված հայրենիքը իր հաւատարմի, սիրող ու սիրված դուռնէ, բին կրնգունէ գրկարաց և նրանց հետ միասին կառնէ աղաւթութեան մեծ տօնը : Այն ժամանակ, բարեկամներ, բարի խօսքով Գուր մտաբերեցէք և մեզ, և գա կլինի ամենապսի, ամենամեծ վարձապատիւնը մեր բոլոր փորձութիւնների համար : Թող երբէք Ձեզ չուրանայ այդ մեծ յոյսն այնպէս, ինչպէս չի տրանայ և ինձ կաշադանի սակն անդամ : Համարում եմ Ձեզ ամուր, ջերմ կերպով ողջ իմ սիրող հազով :

Ողջ Ձեր Լ. Բէռնաւէյն

«Կրկին անգամ մնաք բարե, անդին բարեկամներ : Ձերմ համարներս Ձեզ :

Ձեր Բէռնաւէյն :

Երանի նրանց, որոնք գիտեն այդ պէս մեանել : Բայց նզնէք ու վայ նրանց, որոնք լինում են պատճառ այդ պէս սիրի մահի

ՄԻ ՊԱՏԱՍԻԱՆ

Խոտտովանվում ենք, զեղեցիկ բան է պօլէմիկան, բաւակալը . նա նպատաւ է ճշմարտութեան վերականգնելուն : Բայց նայն այդ զեղեցիկ բանը պօլէմիկա անողին թուում է ծանծարալի, երբ նրա հակառակորդի պօլէմիկական միակ զէնքը չուտով գտնում է . . . ձկան լեզուն : Ի հարկէ, այդ ձկան լեզուն գործածողն իր լեզուի սրովութիւնն սրգարարացնելու համար սովորաբար կարող է պատճառ բերել թէ՛ պօլէմիկա չէ անում, լուում է, որովհետեւ . . . չէ ուզում երկպառակութիւն սերմանել, վէճեր յարուցանել,

միութիւնը խախտել : և մի շարք դոյն արժանաւորութիւնն ունեցող մեծիմաստ, խորագէտ ֆրազներ : Անտաշակոյս, հասկացողի աչքին դրանով չէ քողարկվում այդպիսի ֆրազների բուն իմաստը . չէ՞ որ պօլէմիկա անել ամենին չէ նշանակում : Երկպառակութիւն սերմանել, վէճեր յարուցանել, միութիւնը խախտել : և այն : բանիմաց մարդերի աչքին պօլէմիկան լսի պէտք է կատարէ իր գերը, այն է՝ նպատակ ճշմարտութիւնը վերականգնելուն : Իսկ նրանք, որոնք կարծում են թէ պօլէմիկա նշանակում է վէճեր յարուցանել և այն, դրանով ապացուցանում են, որ իրենք կատարելապէս անընդունակ են ճշմարիտ պօլէմիկա անելու, նրա կոչումը հասկանալու, այլ գիտեն միայն վիճել, կռիւ, հայհայել և այն Հայկական մամուլը, ճիշտ է, լսի այդ վերջին տեսակի նման գիտէ «պօլէմիկա» անել . . . Այսպէս ուրեմն, ճշմարիտ պօլէմիկան շատ օգտաւէտ է և կարելի է ճշմարիտ պօլէմիկա անել, առանց վէճեր, երկպառակութիւններ ծագեցնելու, որովհետեւ գրաւ հարկը ճշմարիտ պօլէմիկան չպէտք է իսկ զգայ : Խօսք չկայ, որ այդպիսի պօլէմիկա անել բոլորովին ձեռնառ չէ վերացիւած ֆրազներն ասողների համար, որովհետեւ նրանք քաջ զգում են, որ իրենց տակից ճշմարտութեան հողը չբացել է, ուրեմն նրանց մնում է միայն ձկան լեզու գործածել, որ իրենց շանգաւաղներ : Բայց այս գէպում նրանք ցուց չեն ապաւինում : չէ՞ որ ձկան լեզու գործածելով, նրանք ցոյց են տալիս իրենց վախը հակառակորդ պօլէմիկա անողից, որի խօսքերի ճշմարտութիւնը քաջ զգում են : Ի՞նչ անել : Կրանք որոշում են վերացիւածի նման ֆրազներ բաց թողնել : Բայց այս երկրորդ գէպում էլ, որպէս առաջինում, ցուր չէ գազարում նրանց նեղել : չէ՞ որ այն ֆրազները գործածելով, նրանք դրանով ցոյց են տալիս, որ իրենք իրենց սեփական անձի մասին շատ աննպատակ կարծիք ունեն, քանի որ յայտնում են, որ իրենց «պօլէմիկայով» ընդունակ կլինեն միայն վէճեր, երկպառակութիւններ յարուցել . . . Գծուած վիճակ :

Այս մէկն ի տի խմբագիր պ. Փորթուղալեանն արտիւտարար գիտէ գործածել ձկան լեզու մեր հայսէին (գուցէ նա մոռացել է, որ լուութիւնը նշան է համաձայնութեան) : Բայց վերջերս մենք մի հրաշք գործեցինք որ աշխարհում կարող է համարվել Տ. դր . պ. Փորթուղալեանի ձկան լեզուն սկսում խօսել ճիշտ է, շատ անախդ թոթովանքով, բայց ինչ որ է՝ խօսեց և ոչ միայն ինքը մենակ, այլ հետն էլ առաջ բերաւ մի գտնիք գուցէ իր խօսքերն այդ գաղաղի ձայնով խլացնելու նպատակով . . . Այսինքն ոմն՝ Չանգսկ ստորագրութեամբ Այս մէկն ի տի մէջ ինչի՞նչ նկատողութիւններ է անում մեր յօդուածի մասին, որ գրել էինք : Այս մէկն ի լրագրի լոյս տեսնելու տոթով, և ահա պ. Չանգսկի յօդուածի տակ, ծանօթութիւնն և իր րաւն ու մ համաւատարար ու խոհեմարար կուշ եկած, պ. Փորթուղալեանը զանազան սովետաւորութիւններով ձգնում է արգարանալ մեր մի նկատողութեան նկատմամբ : Գծուող, արար, լուկ մի նկատողութեան . . . րայց այդ էլ հրաշք

է: Նախ քան ա. Չանգակի հետ փոքր ինչ ծիծաղելու, տեսնենք թէ ինչպէս է արդարանում ա. փորթուգալեանը:

Հնչա կի անցեալ տարւոյ 4-րդ համարում մենք հետեւեալ նկատողութիւնն էինք արել. «Մեծ զարմանքով կարդացինք Մարտէյի Ա. րմէնի աւագրումը, որով տեղիւմ յօդուածը լ'Ա. րմէնի յ թիւ աւթիւմ, գէպի որը նա ցոյց է ապրիս մեծ համակրութիւն: Բայց ինչ պարմանալի կրկնակաւ և արամարանութիւն. նոյն Ա. րմէնի աւ ի մինչեւ այսօր ժաճ ր ա մազճ էր թափում ինդճ Հ ա յ ա ս ա ն ի գլխին, մինչդեռ այս վերջինի թեղճ Հ ա յ ա ս ա ն ի ու գրան համեկու միջոցներն քաղաքական նպատակն ու գրան համեկու միջոցներն ամենին չեն տարբերում ա. Չերազի լ'Ա. րմէնի թերթիցը Արդեօք անհամեմատութիւն չի լինի մեր կողմից եթէ հարցնենք թէ ինչո՞ւ կարելի է բացատրել ա. փորթուգալեանի այդ տարբերակի գրքն ու ընթացքը: Ահա մեր նկատողութիւնն իր ամբողջութեամբ: Պ. փորթուգալեանը գրան նախ պատասխանում է հետեւեալը. «Հնչա կի 1889 տարու թ. 2-էն յետոյ, Հնչա կի եկած չէ Ա. րմէնի աւ ի խմբագրութեան, ուստի չենք գիտեր թէ ինչ գրութեւ կայ Հնչա կի ի մէջ մեր նկատմամբ: Մ'աբը կտորվէ Ֆրանսիական պատեր, ինչպէս արդէն կտորվել է ա. փորթուգալեանի համար, Հնչա կի ը նրան չհասցնելով և այն էլ հանդիսիս ամբողջ երկու համարն առանձին առանձին ուղղած Ա. րմէնի աւ ի հասցէին: Դատ չորհակալ ենք ա. փորթուգալեանից, որ նա հրապարակ է հանում Ֆրանսիական պատեր այգալիս աննւրբի անկարգութիւնը, որի մասին յանձն ենք առնում հարկաւոր գիմումներ անել Ֆրանսիական պատերային միջնորդութեան: Գտնէ Հնչա կի 3-րդ համարը միայն կորչէր, էլի՜ հասկանալի է. մէկ անգամ ամեն տեսակ գէպը կարող է պատահել. բայց ո՞չ, շար ստատման մէջ է մտել և Ֆրանսիական պատերի երկրորդ անգամ էլ կուլ է տվել. . . ի՞նչ. . . դարձեալ Հնչա կի և այս անգամ 4-րդ համարը: Մենք տալիս ենք լսել որ Հայաստանում պատեր չափազանց անկարգ է (որի ապաւորութիւնից, ինչպէս երևում է, ա. փորթուգալեանը դեռ չէ աղաւթել), բայց որ Ֆրանսիական պատեր էլ անկարգ լինէր, այն էլ կրկին նոյն հայաստանցիների համար. . . օ, ի՞նչ անդիտակցական, բայց գտն հեղնութիւն հայաստանցիների նկատմամբ. . . Պ. փորթուգալեանին Հնչա կի 3 և 4 համարներն ի հարկէ ստացել է, միայն. . . երեի մտացել է գրա մասին:

Այդուհետեւ ա. փորթուգալեանը շարունակում է այս պէս. «Այսու ամենայնիւ (°), քանիցս անգամ (ցոյց տվէք մեզ գէթ մի համարը S. V. P.) բացառութեամբ ենք ալս էջերի մէջ Ա. րմէնի աւ ի ունեցած ուղղութիւնը, որ ծանօթ է ամենին, բայց ինչպէս կերելի, Հնչա կի ի հրատարակչներին որոնք որտեւր են չը հասկնալ մեզ հրատարակչներին որոնք որտեւր են չը հասկնալ մեզ ինուս: Պ. փորթուգալեանը զուր է վրդովվում և մեզ յանդիմանում. մենք նրան գուցէ ամենից լուս ենք հասկանում և հէնց այդ պատճառով էլ տեսնում ենք, որ նրա ուղղութիւնը կայանում է ոչինչ ուղղութիւն չունենալու մէջ. և ի՞նչպէս ունենար ուղղութիւն, քանի որ նրանում,

որ նա ասում է թէ՛ Ա. րմէնի աւ ի ուղղութիւն ունի, ապացուցանում է, որ չէ հասկանում ինչ է ուղղութիւն խօսքի խմբագրում: Այո, Ա. րմէնի աւ ի ուղղութիւնը կայանում է ուղղութիւն չունենալու մէջ: Թո՛ղ նա մեզ ապացուցանէ հակառակը, թո՛ղ նա մեզ հաստատէ, որ Ա. րմէնի աւ ի իր գոյութեան շորս ու կէս տարվայ ընթացքում ունեցել է ուղղութիւն տալով լանից գէթ փոքրիշատէ. թո՛ղ նա պատասխանէ մեր յօդուածներին, որոնց մէջ հաստատվում է, որ Ա. րմէնի աւ ի ուղղութիւն չունի, և եթէ նա կարենայ գտնէ թեթեւ կերպով մեզ հաստատել գրա հակառակը, մեր խօսքը յետ կվերցնենք. . . Բայց արդեօք դա կարելի րան է ա. փորթուգալեանի համար, երբ Ա. րմէնի աւ ի բոլոր անցեալ համարները գոյութիւն ունեն. ինչ որ գրված է գրչով՝ չէս կտրել կացնով տեսնել առաւել, և այդ համարները կենդանի ու ճարտար վիճակի են, որ Ա. րմէնի աւ ի երբէք ոչինչ որոշ ուղղութիւն չէ ունեցել:

Ինչպէս վերը կարդաց ընթերցողը, Հնչա կի անցեալ համարում յայտնել էինք մեր զարմանքը, որ ա. փորթուգալեանը համակրում է լ'Ա. րմէնի աւ ի ուղղութիւնը և չէ համակրում Հ ա յ ա ս ա ն ի ն, քանի որ այդ երկու լրագիրներին ուղղութիւնն իրենց հոթեամբ չեն տարբերվում միմեանցից և այնչափ չեն տարբերվում, որ Մ. րմէնի աւ ի տեսլով մտաղբաթիւն կար այն երկու թերթերը մի աւցընէր: Մեր այդ նկատողութեան միաժամանակ (և միառանձին) պատասխանում են թէ՛ ա. փորթուգալեանը և թէ՛ ա. Չանգակը: Առաջին պարտն ասում է. «Այն նկատենք որ այր. Չերազի լ'Ա. րմէնի լրագիրն չբարոզէր առոր (յեղափոխութեան) հակառակը, բայց Հայաստանն առոր (յեղափոխութեան) թերթերին բոլորովին իր երեցած օրէն յեղափոխական թերթերին բոլորովին հակառակ է. . . » Բնենք այդ խօսքերը. լ'Ա. րմէնի ի աւ ի աւ ի հ ա մ ր ը լյա տեսնելուն պէս նախ Ա. րմէնի աւ ի հ ա մ ր ը հրատարակվեցաւ յօդուած նրա մասին և ապա Հնչա կի ու Ուրեմն, թէ՛ Ա. րմէնի աւ ի և թէ՛ Հնչա կի իրենց կարծիքները յայտնեցին՝ ա. Չերազի լրագրի մի աւ ի աւ ի թիւը կարգացաւ: Ա. րմէնի աւ ի Գա ժառա է: Հիմա նախ կատենք Ա. րմէնի աւ ի խմբագրին թէ՛ ցոյց տվէք մեզ լ'Ա. րմէնի աւ ի տեսլին համարում գէթ մի խօսք, որից նկատվէր, որ նա յիշաւ փոխութիւն է քարոզում: Ի՞նչ տեսակ աղնոյնիքով ու միկրոսկոպներով էլ կարգաւ ու կարգաւ լ'Ա. րմէնի աւ ի տեսլին համարը՝ զուր այնտեղ այգալիս խօսք չէ՛ք գտնել: Այլ ընդհակառակը. լ'Ա. րմէնի աւ ի տեսլնորդողի հէնց վերնագրին թէ՛ «Ինչո՞ւ համար է այս (լ'Ա. րմէնի) հրատարակութիւն» ինքը ա. Չերազը վճռողապէս պատասխանում է հետեւեալը. «Լ'Ա. րմէնի աւ ի պէտք է պաշտպանէ հայ ժողովրդային գաղաւթը: Եւրոպայում, պա. հանջէ (Բերլինի գաղապարութեան տակ ստորագրող պե. տութիւններից) 61-րդ յօդուածի գործադրութիւնը՝ և նոյն յօդուածի վերջերը լ'Ա. րմէնի յարգելի խմբագրին աղերսում է «Եւրոպայի հովանաւորութիւնը» հայերի համար, «որոնք արժանի են գրան»։ Նրան այդ պատճառ

ասով էլ լ'Ա. ր. մ է ն ի ն հրատարակվում է Փրանսերեն լեզուով, որով զարձեայ հատատվում է, որ նրա միտքը չէ ամենին յեզախոսութիւն քարոզել հայերի մէջ: Ի՞նչ միտք կայ, մտածեցէք ինչդգեմ, Փրանսերեն լեզուով հայերին յեզախոսութիւն քարոզել . . . Աղերսել Վերօ պաի հովանաւորութիւնը՝ (ինչ լ'Ա. ր. մ է ն ի ն է անում) բոլորովին չէ՝ նշանակում լինել պաշտպան հայկական յեզախոսութեան: Վա նշանակում է յոյս գնել Վ. ր. օ պ ա ի բարի ցանկութեան վրայ, որը նրան կգրգէ միջամտել յօղուտ հայկական գաւոր, և գրա համար գործադրել զխանագիտական միջոցներ, ինչ էլ անում է պ. Չերազը (օր. նրա տեսակցութիւնը անգլիացի բարձրատիճան անձերի հետ, նրա նամակը Վաղատեմին և այլն): Պ. Փորթաղեանը բնաւորաւ ռժով ասում է թէ՛ լ'Ա. ր. մ է ն ի ի առաջին թիւը յեզախոսութեան գէմ՝ չը քարոզէր: Երկր նոյն իսկ պ. Չերազը խօսքերով ու զործերով ապացուցեցին, որ լ'Ա. ր. մ է ն ի ի առաջին թիւը եթէ ուղղակի յեզախոսութեան գէմ չէ քարոզում, չէ՛ էլ պ ա շ ա պ ա ն ու մ գրան. այլ նա իր բոլոր ուղադրութիւնը դարձրած է ճշգրտածի և գրա տակ ստորագրող (գլխաւորապէս Անգլիայի) եւրոպական պետութիւնների վրայ և ճշմում է Վերօպաին համարել թէ հայերն արժանի են նրա հովանաւորութեան, որովհետեւ Վաղամայ գրախառն Հայաստանն է և Նոյի դաւանները հայերն են: Այդպէս, լ'Ա. ր. մ է ն ի ի միակ ջանքն է՝ զխանագիտական միջոցներ գործադրել յօղուտ ճշգրտածի իրազորման Վերօպաի ձեռով: Այդ տարաւորութիւնն է ստանում ընթերցողը նրա առաջին համարը կարդալով. այդ տաղաւորութիւնն են թախում և նրա յետագայ համարները. նոյն իսկ այդպէս է ներկայացնում նրան պ. Չերազն ինքը թէ՛ իր խօսքերով, թէ իր գործերով: Պ. Փորթաղեանն անկարող է (և չէ էլ փորձում) գրա հակառակն ասելու: Եւ այց նա գործածում է մի տարբերակ, եթէ չասենք ծիծաղաբարձ, մեթօզ լ'Ա. ր. մ է ն ի ի ուղղութիւնը բացատրելու համար: Նա չէ քննում այդ թերթն այնպէս, ինչպէս պէտք է քննել, ինչպէս հնարաւոր է քննել և ինչպէս քննում են ամենքը. նա չէ նայում թէ՛ ինչ է լ'Ա. ր. մ է ն ի ի ք ա ր օ ղ ա մ ը ր, որ գրանից գաղափար կազմէ նրա ուղղութեան մասին, այլ նա ուղղակի ասում է՝ տեսնենք ի՞նչ է նրա շքաքաւ ք ա ր օ ղ ա մ ը ր և այդ շքաքաւ ք ա ր օ ղ ա մ ը ր ց հետեցնենք նրա ուղղութիւնը: Եւ պ. Փորթաղեանն ասում է՝ լ'Ա. ր. մ է ն ի ան չէ քարոզում յեզախոսութեան գէմ, ուրեմն նա պաշտպան է յեզախոսութեան . . . լ'Ա. ր. մ է ն ի ն. — կարոնականներ մենք զարգացնել պ. Փորթաղեանի հանձնարող միտքն իր մեթօզով. — լ'Ա. ր. մ է ն ի ն չէ քարոզում հայ սօցիալիստներին գէմ. . . ուրեմն նա սօցիալիստ է. 2) լ'Ա. ր. մ է ն ի ն չէ քարոզում խորէն Աւրիկանի գէմ, ուրեմն նրա ազգաւորաւ գործունէութեան պաշտպան է. 3) լ'Ա. ր. մ է ն ի ն չէ քարոզում ուսուց կառավարութեան գէմ, ուրեմն նրա պաշտպան է. 4) նոյնպէս և պ. Փորթաղեանը չէ քարոզում ուսուց բնագիտի գէմ, ուրեմն նրա պաշտպան է, և այլն, և այլն: Երկր տեսնում ենք այս

բաղիւս, որպէս Ա. ր. մ է ն ի ա ի խմբագիրը զխանագիտական (նա էլ է պիւսանագէտ) խմբագրութեանը մեր այն վերջին խօսքին պատասխանում է թէ՛ Վա պաշտպան չէմ ուսուց կայսրին, այլ ես անպատեհ կհատարեմ նորա գէմ խօսիլ . . . Եթէ այդ խօսքը ճիշտ է, ուրեմն մի բանի գէմ չքարոզելը գեա չէ նշանակում նոյն բանի պաշտպան լինել, և ուրեմն տրամաբանօրէն իրաւունք ունենք եզր. բակացնելու որ լ'Ա. ր. մ է ն ի ն էլ հայկական յեզախոսութեան գէմ չէ քարոզում: Այլ թէ այն պատճառով, որ պաշտպան է գրան, այլ, ինչպէս պ. Փորթաղեանը ուսուց բնագիտի նկատմամբ, նա էլ անպատեհ է համարում հայկական յեզախոսութեան գէմ խօսելը, այլ և վերջերս, ինչու չէ, պատրաստ է անգամ հայերի պիւսանագիտութեանը՝ անունը ապով Վերօպաին վախեցնել . . . զխանագիտարար . . . Այս ի՞նչպէս կարելի է, պ. Փորթաղեան, ձեր մեթօզով լրագրի ուղղութիւնը բացատրել. տեսնում էք, որ լ'Ա. ր. մ է ն ի ն պաշտպանեալ վախառէն, գուք էլ նրա հետ զոհ գնացիք ձեր մեթօզին: Եւ պէտք է մի լրագրի ք ա ր օ ղ ա մ ը ր և կարակցնել նրա ուղղութիւնը և ոչ թէ չքարոզածով: Իսկ լ'Ա. ր. մ է ն ի ի թիւը քարոզածը նոյնն է, ինչ որ և Հ ա յ ա ս տ ա ն ի ն ք, հետեւաբար ինչու էք անպայման յարձակում վերջինի վրայ և անպայման զովում առաջինը՝ որա մի միայն առաջին համարը գեա կարդացած: Պարզ է ձեզ այժմ, որ այն, ինչ որ գրված չէ՛ կարդալ անհնարին է և ուրեմն ձեր նկատածը՝ լ'Ա. ր. մ է ն ի ի թիւում պէտք է լինէր նրա ոչ թէ շքաքաւ ք ա ր օ ղ ա մ ը ր, չքաւ ք ա ր օ ղ ա մ ը ր, որ ք ա ր օ ղ ա մ ը ր, գրված ը:

Այժմ տեսնենք ի՞նչպէս է արդարացնում պ. Չանգալի Ա. ր. մ է ն ի ա ի տարբերակ ընթացքը, այսինքն նրա մեծ համակրանքը գէպի լ'Ա. ր. մ է ն ի ի առաջին թիւը և նրա յարձակումներն ընդգէմ Հ ա յ ա ս տ ա ն ի թիւը: Չանգալի ասում է. — Հ ա յ ա ս տ ա ն գեա գովեստ կկարդայ Սուլթանին, մինչ լ'Ա. ր. մ է ն ի ի երրորդ թիւը պաշտառ ցոյց կուտայ իրր ազբիւր շարեաց: լ'Ա. ր. մ է ն ի ն երրորդ թիւն մէջ երկու փառաւորապէս Չուրի և Սասունի տպատմիկներն և առ Կրատթըն նամակին մէջ յայտարարէր է թէ հայք . . . այժմ իրենց միակ յոյսը գրած են զինեալ բողոքներու վրայ:

Պ. Չանգալի, ինչու էք մոտանում այն փառաւոր, որ Ա. ր. մ է ն ի ա ի (և Հ ն չ ա կ ի) յօղուածը ըլլալ է տեսել լ'Ա. ր. մ է ն ի ի միայն ա ս ա ճ ի ն թիւը յայտնվելուց յետոյ (որի մէջ պ. Չերազը հայկ. յեզախոսութեան պաշտպան իրեն չէ՛ ներկայացնում) և ուրեմն պ. Փորթաղեանը, ինչպէս և մենք, չէր կարող իմանալ թէ ի՞նչ երգ կերպէ պ. Չերազն իր թերթի գեա յոյս չտեսած ԵՐՐՈՐԻ թուում, որ գրա համեմատ յայտնէր իր կարծիքը: Աւր ծակելու շտի պարզ է գաւ Պ. Փորթաղեանի ձեռի տակն էր նրա յօղուածը գրած ժամանակ լ'Ա. ր. մ է ն ի ի իսկ առաջին համարը և նա կարող էր կզրակացութիւն անել լ'Ա. ր. մ է ն ի ի ուղղութեան մասին միմիայն այդ համարից, որը, կարծես, Հ ա յ ա ս տ ա ն ի խմբագրութեան երկրորդ հրատարակութիւն լինէր, այնչափ նման

Երբ Հայաստանում դեռ միայն այստեղից-այնտեղից են կայծեր ցատկոտ, բայց ամեն բան այստեղ զգացնել է տալիս, որ թերևս նամակներս տկամայ վերջ ստանան մի հրդեհի ժամանակ: Որչափ ահաւոր կլինի այդ հրդեհը՝ դժար է այժմից գուշակել, բայց ամենին չեմ կասկածում, որ նա անխուսափելի է և որ նրա հետքեր կհանդիսանայ Հայ բանույ ժողովուրդը: Այստեղ որ կտրվի երթույս, որ անկյուն մանեա, որին տեսնես՝ անպատճառ կդառնա մի և նոյն եղբայրացութեան — մտքերը սաստիկ յուզված են և զժգոհութիւնը կառավարութիւնից մեծ է ու շարունակվում է աճել ժամերով: Կստացի՝ զժգոհութիւնը կառավարութիւնից, հետևաբար և նրա տեղական ներկայացուցիչներից, բայց արդեօք միմիայն զբանցից: Կս մեղմանում կլինէի ճշմարտութեան դէմ, եթէ զբամի լոկ մի կտրվի ցոյց տված լինէի և թագնէի հակառակ կողմի: Այն Հայ բանույ ժողովուրդը սաստիկ զժգոհ է ոչ միայն կառավարութիւնից, նա զժգոհ է — և ոչ պակաս — Հայ հոգեւորականութիւնից ևս, որի համար նա չէ վրանում գտնել ամեն տեսակ արժանի, թէև ոչ պատարեր, ամսականներ: Հայ հոգեւորականութեան հեղինակութիւնը միանգամայն վայր է ընկած ժողովրդի աչքից: Շատապես եմ ասել, որ այդ հանգամանքն ինձ բոլորովին ցու չէ պատճառում, այլ և ընդհատակը. ամեն հոգեւորական, ինչ գիմակի տակ էլ թէկուզ լինի նա թագնւած, լինի վեղարի, կամ կայսերական, կամ իր այլ և այլ բաղմատեսակ կերպերի տակ՝ ողջ մէկ է, — նա հոգեւորական է, որը երբէք և ոչ մի տեղ չէ զազարում ժողովրդին համաշխարհային և այսպէս կամ այնպէս արդեօք լինել նրա ինքնուրույնութիւնն: Իմ առածներս ամբողջ շնն լինել, եթէ նոյնպէս մասնացոյց չանեմ Հայ բանույ ժողովրդի զժգոհութիւնը մի գաղափարից ևս: Այդ գաղափարը կազմված է «ազաններից», ինչպէս կոչում է ինքը Հայաստանացի և «ազա»՝ ասելով, նա ենթադրում է տնտեսական, որոնք անտեսական յարաբերութիւններ ունեն ժողովրդի հետ, հասարակութեան մէջ գիրք ունեցող անձերին, սոսնձաշնորհականներին, մեր ազգային «ճշմարիտ»:

— «Մեր առաջնորդներ և մեր ազաններ կըսէին թէ՛ մեզի հերմաթ (կառավարութիւն) կայ, թագաւոր կայ, որ մեզի պաշտպան կելլեն ու արդար գաղափարներ կենեն քուրթ առաջնորդները պատիժելու, ամա էս զօնուշին (անգամին) Մուսաի խաթեր շատեր գացին իդա հերմաթին արգաւորութեան ակը (աղբիւրը) Պոլիս ու տեսան, որ զըմմեն սուտ է, մեր թշնամին հէնց իդա հերմաթն է», — ասում էին ինձ այլ և այլ գաղափարներում Հայաստանցիները: Նրանց իրաւացի գայրթթին սահման չկար Մուսաի գաղափարի յայտնի ելքի պատճառով: Կառավարութիւնը, զէպի որն առաջ էլ նրանք ոչինչ յարգանք չէին զգում, այդ գործում իր բանած անդիմակ ու ծայրապէս հակահայկական ընթացքի շնորհով կատարելապէս թշնամութիւն սերմանեց նրանց մէջ զէպ իրեն: Եւ կարողութիւն չունենալով շարունակել մնալ գիմակի տակ թագնւած, Բ. Գուան ինքը ճարտհատված արկից իր

երեսից այդ գիմակը և նրա զարչելի մերկութիւնն ընկաւ ամենքի աչքին: Իսկ մեր «ազաններից» Հայաստանցիներն իսպառ հրաքափված են, որովհետեւ այդ «ազաններից», այդ ազգային «ճշմարիտ» նրանք միշտ յսում են քնայնույ, վախկոտ քարոզներ, տեսնում նրանց ստրկական, պախաւակելի ընթացքը, զգում նրանց հակաժողովրդային ու ինքնամոլ ուղղութիւնը: «Մի կարծէք, որ վերայնաձնների նման խօսքեր ասողները միմիայն մի քանի Հայաստանցիներ են. — ոչ, այստեղ այդպէս խօսողների թիւը կարող է գործնական օտարմիտին (լատաւս) անգամ»:

— «Զըմմեն ազանները, թէ՛ խայ, թէ՛ տաճիկ, կաշխատեն մեր կաշին լօսկել: Մեր տաճիկ զեղբայր անանկ այդպէս են, մեզի խամար այ խաղաղապատիկ ուղեկ են, քանց մեր խայ արտաբարք» — ահա խօսքեր, որ բանուր Հայ ժողովուրդը միշտ ասում է և ասում խորին համոզմամբ: Այդ պարզ, նոյն իրեն գիւղացու շրթներով կարճ կերպով ասված խօսքերը որոշ, ամփոփ ու հուսադրամ զաղափար են տալիս Հայ բանուր ժողովրդի Հայեացքների մասին հայկական մի քանի ամենապարզ խնդիրների վրայ:

«Զըմմեն ազանները, թէ՛ խայ, թէ՛ տաճիկ, կաշխատեն մեր կաշին լօսկել» — ինչ են նշանակում այդ խօսքերը Հայ բանուր շրթներում: Բացատրենք: Հասարակութեան զանազան գաղափարների շահերը միմեանցից խիստ տարբեր են: Այսպէս, կայ առանձնաշնորհված գաղափար, որ իր ձեռքը զցած երկրի նիւթական հարստութիւնը և վայելելով հասարակական բարձր ու ազգային գիրքի բոլոր առանձնաշնորհումները, ձգտում է օգտվել բանուր ժողովրդի (որ կազմում է այլ գաղափար) աշխատանքով, տեղի հարստանայ նիւթապէս, սեփականացնել այդ աշխատանքի արդիւնքները և միշտ գուրկ պահել բանուր ժողովրդին ամենայն իրաւունքներից, արդեօք լինել նրա հասարակական զարգացման, միանգամայն իրեն սեփականացնելով քաղաքացիական բոլոր առանձնաշնորհումները: Ինչպէս ասացի, այդ առանձնաշնորհված գաղափարը միշտ ձգտում է գուրկ պահել բանուր ժողովրդին ամենայն իրաւունքներից, — ինչո՞ւ. որովհետեւ, եթէ բանուր ժողովուրդն ունենայ քաղաքական ու անտեսական իրաւունք, ներ, նա այլ ևս կզազարէ լինել առանձնաշնորհված գաղափարի բանուր ու անխուսափաբար խօսք չկայ, որ գա բոլորովին ձեռնուտ չէ այս վերջին գաղափարին: Ահա այդտեղից էլ ծագում է թշնամութիւն այդ երկու գաղափարների մէջ: Առանձնաշնորհվածն ի շարն է գործ գնում իր այժմ և կլանում նիւթապէս տկարին, քաղաքականապէս իրաւագուրդին, իսկ երբ այս վերջինի մէջ զարթնում է ինքնաճանաչութիւնը, սա սկսում է տեղապահվել ուժեղից և ձգտում ձեռք բերել զրա համար հարկաւոր գործիքները — քաղաքական ու անտեսական իրաւունքներ: Դադում է նրանց մէջ թշնամութիւն, որ գնալով՝ սնում է ու գտնում բացարձակ և վերջապէս տպանական մէկի կամ միւսի համար:

Բացատրեմ մէկ-երկու օրինակով այդ երկու գաղափարի շահերի հակառակութեան իմաստը:

Կալուածատէրը ինքն անձն ապէս չէ բանում,

այլ բան եղն ու է ու բիշին, այն է՝ զիւղացիներին
և ի հարկէ նա, օգտվելով իր առանձնաշնորհված զիրքի
իրաւունքներէ, այնպիսի պայմաններ է կարողանում
ստեղծել զիւղացիներին համար, որ որանք, թէկուզ իրենց
արեան գնով, կարելիին չափ աւելի հարստացնեն կալ-
ուածատէրին ճարին լրանում է, կալուածատէրը զիւղա-
ցիներէ պահանջում է նրանց տալիքը, որ ահապին է,
տալիքէ կ'աւելի, որ զիւղացու համար միանգամայն
կործանիչ է, պահանջում է, առանց ուշադրութիւն դարձ-
նելու թէ՛ տարվայ բերքը լաւ է թէ՛ վատ է և թէ
արդեօր հնարաւոր է զիւղացուն տալ պահանջվածը Այդ
գէտքերում զիւղացին շատ անգամ ստիպված է լինում
տալ իր քրտինքի վերջին աշխատանքը, լիովին քայքայ-
վելով նրա թափախ Պարզ է, որ կալուածատէրը բանորին,
որ կատարելապէս իր աւագ ու բիշ է, «լծակում»
պրկում է և պրկում է, որովհետեւ ուզում է առատել
գործաւոր և աւելի գործաւորով աւելի էլ ընդարձակում
է իր պլանիւն եղանակներն ու շրջանը և ուրեմն աւելի
ճորտ դարձնում զիւղացուն։ Հայաստանի զիւղերն այսօր
ենթակայ են այդպիսի արարողութեան և նրա հոգիքը
սպտակնում են մի մասը զանազան ազգերից բաղկացած
կալուածատէրերին և միւս մասը կառավարութեան
Այս վերջինի հոգիքն ընդհանրապէս ընդունված է հա-
մարել իբրեւ զիւղացու սեփականութիւն, բայց խեղապէս
այդպէս չէ՝ կառավարութիւնն ուրիշ ոչինչ չէ, եթէ ոչ
մի մեծ կալուածատէր, որից զիւղացիներն ունեն նոյն
կախումը և որի հետ կապված են նոյնամանա պայման-
ներով, ինչ որ և մասնաւոր կալուածատէրերի վերաբե-
րութեամբ, կառավարութիւնն այդ գէտքում նոյն «աղան»
է և նոյն «լծակովը»։ Եւ ահա թէ ինչ տեսակէտից է.
Գրան շահերը հակառակ են հայ բանող ժողովրդի շահե-
րին և ինչու առաջինին ձեռնառն չէ տալ վերջիններին
ամենամեծն իրաւունքներ մինչև անգամ, որովհետեւ
եթէ հայ ժողովուրդն ունենայ իրաւունքներ, այն ժամա-
նակ միջոց էլ կ'ունենայ պաշտպանվելու է. Գրան «լծա-
կելոց»։ Բ. Գրան միշտ պաշտպանում է բիւրդ, թիւրք
բէյերին, Մուսաներին, հայ ունեւոր առանձնաշնորհված-
ներին նոյն այն պատճառով, որ թէ՛ ինքը և թէ՛ դրանք
բանոր ժողովրդի «լծակներն» են, երկուսի շահերն էլ
պահանջում են հարստահարել, անդադար, կատաղարար
հարստահարել ճնշել, ճորտացնել բանող ժողովրդին . . .
Բերենք մէկ այլ օրինակ։ Անեւորը պարագ է տալիս
զիւղացուն տարանք կամ գրամ և օգտվելով զիւղացու
գծուար գրութիւնից, իր ուզածի համեմատ նշանակում
է այդ պարագի տակտին. այդ տակտին, խօսք չկայ, որ
ահապին է լինում զիւղացին երբէք չէ կարողանում իր
պարտքը հատուցանել, տակտները ստանում են սղաւ-
նական կերպարանք. պարտատէրի շահը պահանջում է
հէնց այդպիսի գծուար գրութեան մէջ թափել զիւղացուն,
որովհետեւ այդուհետ այս վերջինի աշխատանքի բոլոր
արդիւնքը գտնվում է առաջինի ձեռքում։ Այսպէս այդպիսի
պարտատէրերն էլ յայտնվում են զիւղացու «լծակովը».
Այսօր բաւականաճանք այդ օրինակներով։

Ահա հայ զիւղացու վերեւ բերած խօսքերի իմաստը
Նա շատ լաւ գիտէ, որ իր շահերը կատարելապէս հա-
կառակ են «աղան» շահերին, լինի այդ աղան հայ, թիւրք
կամ քիւրդ։

Գիտենք այժմ հայ զիւղացու խօսքերի միւս մասի
լուսաբանութեան։

Նա տեսնում է, որ «Եր առձիկ գեղըցիք անանկ ալ աղեկ
են, մեղի խամար ալ խաղարտապատիկ աղեկ են, բանց
խայ պատրիարքն»։ Այդ խօսքերի մի կէտը («անանկ ալ
աղեկ են») ապացուցանում է, որ հայ զիւղացին գիտէ
միակերպ յարգել թէ՛ տաճիկն, թէ՛ հային և թէ՛ ուրեմն,
և ուրիշ ազգերի դատակներին, եթէ այդ տաճիկը, այդ
հայը և այլն «անանկ ալ աղեկ է», այսինքն լաւ մարդ է.
Գրանից երևում է, որ նրա համար ազգութիւնն այնքան
նշանակալից չունի, որքան այն, որ այս կամ այն ազգին
սրտականող աճե՞ր «աղեկ» մարդ լինի. այսպէս, տաճիկ
զիւղացուն նա համարում է աւելի «աղեկ», քան հայ
պատրիարքն Գրան հայեացքն է նա պահպանում և
կրօնի վերաբերութեամբ. մտնում է գտնի առ զիւղացուն
նա համարում է աւելի «աղեկ», քան հայ քրիստոնէսայ
պատրիարքն անգամ, որի բարձր, կրօնական աստի-
ճանն իսկ նրան չէ շրջանուս։ Այդպիսի ու կրօնական
նախապաշարութիւնն այդ կողմից այնքան (ուզում է ի
տանի բոլորովին) նրան չեն կաշկանդել և մեր «գիտուն
ազգասէրները, ազգային ջաջիւր» և այլն, որանք գէտ են
թիւրքին, որովհետեւ նա թիւրք է, գէտ են սուսին, որով-
հետեւ նա սուս է, գէտ են մահմեդականին, որովհետեւ
նա մահմեդական է և այլն, կարեւոր են շատ օգտաւէտ
դասեր աննկ հայ տգէտ զիւղացուց։

Ահա և զիւղացու խօսքերի երկրորդ կէտը. «Եր
տաճիկ գեղըցիք մեղի խամար խաղարտապատիկ
աղեկ են, քանց խայ պատրիարքն»։ Այդ խօսքերի
առաջին միտքն այն է՝ թէ զիւղացիների շահերը մի
և նոյնն են, լինեն նրանք հայ թէ տաճիկ՝ ողջ մէկ է, թէ
յայտնի կուրտաբան պատկանող բոլոր տգէտ բի-
ւաւն ուր գտնուող տգէտ շահերը մի և նոյնն են,
պահանջներն ընդհանուր և այդ զանազան ազգերի բան-
ւոր դատակարգներն ունեն անսեռական սերտ կապ իրար
մէջ, որովհետեւ նրանք գտնվում են միանման պայմանների
մէջ և տհա հէնց այդ շահերի միանմանութեան պատճա-
ռով էլ զիւղացիները լինեն հայ, թէ տաճիկ, միմեանց
համար «աղեկ» են։ Նոյն խօսքերի երկրորդ միտքն
այն է թէ՛ թէկուզ էլ աղքատ հայ, թէկուզ էլ լուսաւորչական
եկեղեցու պետ անգամ, պատրիարքն իր շահերով խեղա-
պէս օտար է հայ զիւղացուն նոյնքան, որքան և տաճիկ
զիւղացուն և այս վերջինը նոյն իսկ իր վրայ դրում է
հայ զիւղացու ցաւը, որ և իրենն է, մինչդեռ պատրիարքն
այդ ցաւը դրաւ էլ չէ կարողանում, որովհետեւ իր ցաւը
չէ։ Հէնց այդ պատճառով էլ «տաճիկ գեղըցիք» հայ զիւ-
ղացիների համար «խաղարտապատիկ աղեկ են, քանց խայ
պատրիարքն»։

Հայ զիւղացու մի քանի պարզ խօսքերում այդպիսի
մտքեր են պարունակվում, որոնց լուսաբանութիւնից

անհայտացաւ է գտնուում նրանց խորութիւնը և նրանց ճանապարհները չէ կարող տարակուսանքի ենթարկուիլ: Այդ մտքերը ծնունդ են Հայաստանի ներկայ հասարակական կացութեան: Իրենց շարժը տեսածներին, իրենց վրայ կրածներին հայ գիւղացու գլխում կազմել են հայեացքներ գիւղացու ու ազաւի, զրանց շահերի ու գերիւի, ազգութեան ու նրանի վրայ:

Այստեղ վերջացնեմ իմ առաջին նամակս խօսք չկայ, որ զրա նիւթն արժանի է ասելի մանրամասն ուսումնասիրութեան, բայց այդ աշխատութիւնը ևս վերադառնում եմ մէկ ուրիշ ասելի յարմար անգամի համար:

Սակայն վերջացնեմ այս նամակս զարձակ մի գեղեցիկ ու հեղինական խօսքով, որ խնձ ստէպ պատահել է բնի այստեղ հայ բանող ժողովրդի չրթներին:

— «Ան խօսքաւի խոյ կաղէթաշինները կրանի թէ խղիղը (անգլիացին) մեղի տխար պաշտպանէ, հապա էնդոր էզու, որ տարան տարի մեղի կրխտրեն և հէշ մէ բան չեն բնէր»:

Վրեմէ, որ այդ խօսքը, մանաւանդ հայ ժողովրդի չրթներում, կարող է ամանց շատ անախորժ լինել, բայց թող նրանք մտաբերեն հետեւեալ առածը՝ «ճանապարհներն աշք է ծակում», . . . և մխիթարվեն:

Մի հնչակեան.

Թ Վ Թ Ա Կ Յ Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ն Ե Ր.

Կ. Պոլիս, 5 Մարտ 1890.

1889 տարւոյն վերջին մի քանի ամսոց մէջ պատահած գէտքերն իրենց շարունակութիւնն ունեցան այս տարւոյս մէջ ևս. այդ կարգէն է Մշակչիներու դատարանական խնդիրը: Իմ վերջին նամակս զրա՞մ էի արդէն ջորեւորան Ալիի գտնին գէտ ուղղած խարդախ միջոցների մասին: Յայնմհետև Ալիի գտնը ասելի հետաքրքիր կերպարանք մը ստացաւ. դիւրը կանչեցին հարցաքննիչ գատաւտանէն, անդ թէ Ալին և թէ Ալիի վկայները հարցաքննիչէ յետոյ անկարհոր մի գտն համարեցին ջորեւորանի գտնը և այսու զրոյարտիչ հոչակեցին Ալին և իւր վկայներն ալ սուտ և անիրաւ. այնպէս որ Մուսա օգտաւելով այս առիթէն, բողոքեց Ալիի գէտ և փոխարինութիւն պահանջեց: Ահա ճիշտ այս տեղն էր որ զործը իւր հետաքրքիր կողմն ունեցաւ. կրկին կանչուեցան դատարանէն. անդ խեղճ Ալի ու իւր վկայք զարմանօք տեսան որ իրենց ամբաստանեալը՝ ամբաստանիչի գեր կը կատարէ և ի վկայութիւն իւր ճանապարհեան չէլխերէ մին հրապարակ է հաներ և այլն: Այսպէս ու այնպէս մի բանի անգամ կրկին հարցաքննուելէ յետոյ, դատարանը իւր վերջնական վճիռն արձակեր է, ասելով որ Մուսա ամենին այդ տեսակ փոյրադութիւններ չէ կատարած և թէ Ալի ու իւր վկայք սուտ են և պէտք է որ պատժուին: Աղնիւ ընթերցողք անատարակոյս կը գուշակեն թէ որպէս խեղճութեամբ Ալի ու ընկերք վերադարձած են իրենց բնակարանն: Ճիշդ նոյն բողոքին արժանացան Մշակչիների մնացաւ հայոց խնդիրները ևս. այդ խեղճեր ևս վերջերս

գիտած էին գատարանին. հարցաքննութիւն մը կատարուելէ յետոյ՝ նոյս գտնիք ևս անկարհոր համարած էին և այսպէս ճամբու զրա՞մ Ալի կը մնաւ միայն օր. Հոխիսիմէի գտնը, որը վկայների անբաւականութեան պատճառաւ յետաձգուած է մինչև գարուն. անատարակոյս այս վերջին գտնը ևս իւր նախորդայն նման անկարհոր, զրոյարտուց և չեմ գիտեր ինչ անբարոյական անուն մ'իւս տալով խեղճ Հրիսիմէի, օտմանեան գատարանը վերջացած պիտի համարի գտնը:

Անցեալ նամակս զրա՞մ էի թէ Մուսաի եղբայր ճաղոն հայերի հետ ունեցածկուի մը մէջ սպանուած է եղեր. սակայն վերջերս սոսոյց ազդիւրէ իմացանք որ ճաղոն ոչ միայն սպանուած չէ, այլ սկսած է իւր եղբոր Մուսայի տեղը բռնել և շարաշար հարստահարեր իսկ ի՞նչ էր պատճառը որ ճաղոն իրեն հայերէ սպանուած ցոյց տրուեցաւ ախարհի, շատ գիւրիւն է այժմ պատասխանել: Կատաւարութիւնն էր պատճառ, վրանդի կոտորածութիւնը այդ անելով ահա թէ ինչ չա՞ն ունէր ի նպատակ Մուսայի վճիռ տալով հայերը զրոյարտած էին, պէտք էր անոնց զոհացում մը տալ և այդ զոհացումն ալ գտնուած էր. իմացել Պոլիս թէ Մուսաի եղբայրը հայերէն սպանուած է և այն Ահա այս պատճառաւ էր որ այդ յորը իւր ժամանակին ընդհանրացած ամենաւն խօսակցութեան տարակոյս եղած էր: Այլ սակայն կատաւարութիւնն էր որ իւր տեղական պաշտօնեաների քանով անուղղակի միջոցներով սուտ յորը հնարած էր և յետոյ նոյն կատաւարութիւնն էր որ հերքած էր այդ սպանումը:

Սուլթանի մատուցուելու համար հանրագրի խնդիր մ'ալ ժառանգեցինք անցեալ տարին, որ և զործադրուեցաւ. այլ սակայն տարրեր եղանակաւ խորէն պատրիարք շտեղծելով ուղղակի սուլթանին տանի, յորմէ կը վախնար որ մեծամեծ փորձանքներ կը հասնի իւր գլխուն, հանրագիրը անցեալները յանձնեց մեծ եղբորս Վեա, միւ փաշային, ուրիշ իրեն թէ մեծ պատու ընդունուեր է և խոստացիր է անձամբ հասցնել սուլթանին: Թէ ի՞նչ եղած է զորս հետեանքը՝ այդ մասին տակաւին որոշ տեղեկութիւններ չկան, միայն թէ կը տեսնենք ու կիմանանք որ այդ հանրագրի յանձնումն ի վեր քառապատկած են այն լրտեսներ, որոնք պաշտօն ունեն Կ. Պոլսոյ հայերի վրայ հսկել ու պարտաւորաւորաբար իմացնել կատաւարութեան: Թիւրքը կը վախնայ, հասկանալի է:

Անուշտ կը յիշեն մեր ընթերցողք որ իմ անցեալ նամակս յիշած էի թէ՛ կատաւարութիւնը պատրիարքարանի գեկուցած էր թէ կան Պոլսոյ մէջ մի քանի իկեղեցականք որոնք ազատաւորն քարոզներ կտան եղեր ժողովրդեան. այդ մասին բացատրութիւն պահանջուած էր և միանգամայն հրամայած որ զազրին այդպիսի քարոզներ, սպանաւորով որ ի պահանջին հարկին բանդ պիտի տաւնորդուին այդպիսիք: Այդ այս հրամանին համաձայն ճաճառ փարգապետ պատրիարքարան կոչուեցաւ, անդ

նորա հաղորդուեցաւ կառավարական հրամանը և ազգա-
րարուեցաւ իւր այդ լեզուով այլ ևս չերեկ ժողովրդեան
խեղճ հաճատ վարդապետ վերադարձաւ իւր թաղը, և
յայնմբեռնէ այլ ևս չերեցան իւր զեղեցիկ քարոյները:

Սամաթիոյ եկեղեցւոյն զանգակի խնդիր մը ունեցանք,
որ ոչ նուազ իւր հետաքրքրական կողմերն ունի. հետա-
քրքրական՝ քանզի առաւել թուրք պաշտօնէից կաշառ-
կեր բնթացքը կը պարզէ: Այդ եկեղեցին հրդեհի զոհ
զայցած էր. վերջերս վերաշինուեցաւ. ամեն հայեր մաս
նակցեցան այդ շինութեան: Ա. Պէտրոյ եկեղեցւոյն նախ-
ուած մի զանգակը զանգակաւանէն կախուելու հրաման
չէր տար. կառավարութիւնը խաբուսիկ պատճառներ մէջ
բերելով, պատճառներ որոնք կրնային վերնուր, եթէ իրենց
պաշտօնը մեծագումար կաշառքներն վճարուէին նոյն
եկեղեցիէն. բաւական գիտմանը, յետոյ, որովհետեւ
եկեղեցին առանց զանգակի էր մնացած և որովհետեւ
ցերեկ ատեն անկարելի էր կախել զանգակաւանէն, աստի
թաղեցի մի քանի տանեակ երիտասարդք միանալով,
զիշերայն կը կախնէ զանգակը և հետեւաւ առաւօտուն
առաջին ձայնը կը հնչուի Ամաթիոյ մէջ: Թաղին ոտախ-
կանութիւնը չուարած կը մնայ. կը կոչէ իւր քով եկե-
ղեցւոյն թաղական խորհրդոյ անգամներն և կը հրամայէ
նոյս չը հնչեցնել զանգակը, ասպէս պատասխանատու
բանելով նոյն թաղ. անգամներին: Մի քանի օր զանգակը
չը հնչուէր, այլ սակայն մի օր նոյն բաղամթիւ երիտա-
սարդք առաւօտուն կանուխ հաւաքուելով եկեղեցւոյն
բակը, կորչին հնչեցնել զանգակը. խնայն ոտախկանու-
թիւնը վրայ կը հասնի, կը պաշտօնը թաղական խորհրդ-
դէն յանձնել հնչեցնողը. — առ, տար, բանտարկէ, կը պա-
տախտանէ թաղ. խորհուրդը: Աստիկանք կը տեսնեն որ
50-60 հոգի ամենքը մէկ բռնած են զանգակի սարանէն,
այնպէս որ անկարելի էր զոյս ամենքն բանտարկել,
ուստի յոստիսար կը վերադառնան ետ, անշուշտ ողբալով
իրենց կաշառից այնպէս չարաչար կորսուելուն համար և
իրենց տեսածն ու լսածն կը տեղեկագրեն բարձր պաշ-
տօնէային: Խնդիրը աս այժմ այս վիճակի մէջ է:

Թղթակցութիւնս մինչ ցոյս կէտ հասած էր. երբ
փոստատան ցրուիչը ինձ բերաւ նամակ մը Արարիէն,
իմ մը յարգելի բարեկամէս ուղղած. ի միջի այլ բարեկա-
մական զրուածոց կար հետեւեալ տողերը, որ և նոյնու-
թեամբ աստ կը գնեմ, իմ կողմէս ոչինչ աւերացնելով
կամ պակասցնելով:

«Երկու տարի է ինչ որ Մարտիի Արմէնի ան
կատանամ, տարի մ'ալ է որ Հնչա կը կատանամ այդ
երկու թերթերու մէջ զանազանութիւն գնել այժմ չէ
նպատակս, միայն թէ կողմ երկու խօսք ըսել Արմէ-
նի անի փետր. 8 ամսաթիւ թերթին պարունակութեանց
և Չանգակ ստորագրութեամբ յօդուածին նկատմամբ:
Կարդալով Չանգակի նոյն յօդուածը, ես գտայ բաւական
հակասութիւնք թերթի այլ պարունակութեանց հետ: Պ.
Չանգակ կըսէ թէ Հնչա կ'Ռուսիոյ գէմ կը խօսի.

պէտք չէ, կըսէ, Ռուսիան ալ վտանգել. մինչդեռ նոյն
թերթին խմբագրական մի յօդուածի մէջ ասպէս կը
խօսուի Ռուսիայի նկատմամբ. — «Այս երեւման, այս
ճնշման մէջ պահելով զՀայս, ոտուական քաղաքականու-
թեան նպատակն է վերջապէս յուսահատացնել զմեզ և
անպայման կերպով իրեն գրկի նետել տալ, այնուհետեւ
կարգական խնամակարութիւնէն ազտու՝ ըստ հաճոյս
վարվել Հայոց հետ» — Կարդալով այդ երկու հակասական
յօդուածներն, սիրելի բարեկամ, ես մնայի աղաւթ. որին
հաւատար, ա. Չանգակին թէ խմբագրական յօդուածին
իմ կարծեօք լաւ կլինէր, որ Չանգակ, վերայից խմբա-
գրականին հեղինակը և խմբագիրը այդ խնդրոյն առթիւ
կանխաւ համաձայնութիւն գոյացնէին իրենց մէջ և յետոյ
հրապարակէին: Պ. Չանգակի յօդուածին երկրորդ
ամենազլատար կէտն ալ սա էր. իր թէ Արմէնի ան
կողմ կ'որ հայոց ձեռնոց մէջ տեսնել մի մի Մարտինի
հրացան, իսկ Հնչա կ'ի նաշառակն է եղեր բարեկ
Արար Մարքսի վարդապետութիւններն: Այսպէս խօսելով
կերկայ թէ ա. Չանգակ բնաւ բան մը չհասկնար.
հրացան ունենալը զիւրիւն է, ամեն ժողով կարող է մի
մի հրացան ունենալ, այլ սակայն նա՝ հրացան ունեցողը՝
պէտք է սովոր թէ ի՞նչ ալ է ալ պէտք է զործածել որ
պարագայ արդիւններ չունենայ. նա՝ հրացան ունեցողը՝
պէտք է սովոր այդ այն հոշակաւոր սօցիալիստ յեղափա-
խական վարդապետներէ, որք հանուր ժողովական ցաւե-
րուն զարման ցոյց կուտան և ըստ այնմ գործէ: Հաւա-
տացէք բարեկամ, ես ինչս ունեմ մի Մարթինի հրացան,
այլ գործածելու է երկու չեմ գիտեր, և եթէ
վաղը ծագելու լինի յեղափոխութիւն, ես պիտի մնամ
երկմտի վիճակի մէջ. ի՞նչու. որովհետեւ ճանապարհներ
չեմ գիտեր, չեմ սովորած և մէկն ալ չը պիտի գտնեմ
այն ժամուն որ ինձ առաջնորդ լինի Ռուսիան լաւ չը լինիր
որ այժմանից նոյն ճանապարհներն, նոյն վարդապետու-
թիւններն սրբան մեզ ժամանակն և հանգամանքները կը
ներեն ուսմամբ և այնպէս Մարթինի հրացան գործածելու:

Կ. Պօլսոյ, 10 Մարտ 1890

Սամաթիոյ զանգակի խնդիրը ստիճանի վայրագ
հրամանին համաձայն նոր գոյն, նոր կերպարանք մը ստա-
ցաւ. իմ անցեալ նամակաւս գրած էի թէ հակասակ
ոտախկանական միջամտութեան Սամաթիոյ եկեղեցւոյ
երիտասարդք ունենք հնչեցնել սկսած էին, որ և ոտախ-
կանութիւնը անկարող եղած էր ձերբակալել այդչափ
բաղամթիւն, միայն հարկ տեսած էր ամեն ինչ տեղե-
կացնել Բ. Պրան Այսպէս մի կարճ ժամանակամիջոց
զանգակը հնչուելէ յետոյ սուլթանի վարդերի իրատեսով
վերջերս խաբու գաղթեցաւ հնչիւնը: Թէ ի՞նչ էր պատ-
ճառը որ սուլթանը այդպիսի մի հրաման ըրած է, այս
մասին ժողովրդեան մէջ այլ ընդ այլը լուրեր տարած-
ուած են, միայն թէ այդ լուրերու մէջէն կարելի է ըն-
դունիլ հետեւեալ որ աւելի վաւերական գոյն մ'ունի:

Կ. Պօլսոյ մէջ երբ որ և է եկեղեցական շինութիւն

սկսում, այդ շինութեան յատակածեր (բլան) ամենեւնի տառջ սուլթանի կը մատուցուի առ ի վաւերացումն: Այսպէս երբ Սամաթիոյ եկեղեցին շինութեան սկսուեցաւ, բլանը ներկայացուեցաւ սուլթանին, այդ բլանի մէջ զծագրուած էր նշանակւած զանգակատունը և զանգակ մը կախուած: Սուլթանը եկեղեցւոյն շէնքը կը վաւերացնէ, իսկ զանգակն էր վերայէն մատնուելով զիմ մը կը զծէ, որ անմատն էր նշանակէ: Այնպէս օրեր, եկեղեցին և զանգակատունը կը շինուին. եկեղեցւոյն նուիրուած զանգակ մը կը կախեն և կը հնչեցնեն Սամաթիոյ: Երբ կիսմնայ սուլթանը թէ իւր անմատն հոշակած զանգակը կը հնչուի, սաստիկ նեղանալով թէ ի՞նչպէս կարելի է սուլթանի մը իւր անգէն առ ոչինչ համարել, թէկազ նա բարբարոսական զոյն ունենալ: Իւր պաշտօնէից միջոցաւ ազգու հրաման կրնէ որ եկեղեցւոյն զանգակը այլ ևս չը հնչուի:

Գարձնալ ձերբակալութիւն: Ի Պօլիս, Մերձան Զարը Քաաը Քաւմու խանի օգտաւրէի վանեցի Յախը զազանի ոստիկանաց կողմէ ձերբակալուեցաւ երէկ առաւօտ և ուղղակի ի բանտ աստօնորդուեցաւ: Իւր ունեւոր խաղաղակալութիւնը իւր թէ զտած են եղեր մի քանի վնասակար և արդիւնաւոր գրեանք ու յրազիրք:

Նքիան, 12 Փետրվարի 1890.

Տարիներ տառջ կովկասում տեղի ունեցաւ մէկ անցք, որ իւր ժամանակին «հատուրդական ազմիր» մէջ իւր բաժինն էլ ստացաւ: Այդ անցքն ինքն ըստ ինքեան աննշան, բայց շատ բնաւոր է. կովկասահայերին յայտնի հայ բարոյականութիւն քաջանան յունացականութիւն ընդունելու: Այդ ստացում հայ-քաջանան այսօր հանդիսանում է կովկասահայերի համար երկրորդ «Սուրմուկ», և իւր հայ կական խորամանկութեամբ ճշմունք է վնասել հայերին, իւր հին վրէժն առնելու գիտաւորութեամբ «Գինուց զարձած քայալին աւելի թունդ է վնասում», տաւած է հայկական առածը. և իրաւ, այսօր այդ քաջանան, միա նալով Նքիանի ուսում բարեկարգի հետ, ընկած է հայ գիւղերը, չօգտւելով հայ գիւղացիներին ամենաճիւղաւոր կողմէ՝ հոգի պակասութիւնը, յունացականութիւն է քարոզում, խոտանալով զրա փոխարէն հոգ տալ այն հային, որը կտապէ այնպիսի խնդիր ներկայացնել թէ իւր ինքն է ցանկանում յունացականութիւն ընդունել:

Յայտնի է, որ անցեալ տարի, կովկասի Աղբը կոչված գիւղում, բարոյականութիւն քաջանայի յորդորանքով, արդէն ընդունել են առաջադաւանութիւն աւելի քան 100 առն հայ-լուսաւորչականներ: Գրանք ունի լուսաւորչականներէ ընդ ջոկնված, առանձին փողոց են կազմել, որտեղ ունեն եկեղեցու նման մի բան և մի ուսում քաջանայ: Ինչպէս ևս հաստատ աղբիւրից տեղեկացայ, այդ առաջադաւանների շատերի կիները չեն ուրացել իրենց նախկին հաւատը, ճշմունակէս, բաժանվել են իրենց ամուսիններից և գնա-

ցել հօր տունը: Ինչեւթ խոճի աղետութեան պաշտպան, ևս ոչինչ չեմ տեսել հաւատաւորութեան գէմ, եթէ զաւատարկում է բարի կամ վատ: Բայց երբ տեսնում ենք, որ այդ հաւատաւորութիւնն արդիւն է բռնի միջոցներով—են չեմ կարող չտեսնել, որ այդ կերպի հաւատաւորութիւնը շատ տղեկ երեւոյթ է և բռնի միջոցներ զարմարողները միանգամայն անբարոյական ու վնասակար են: Բայց ինչո՞ւ են ուսումնայ գիւղացիներն այդպէս զիւրարեկ հաւատաւորութեան մէջ, որ Գարախանիւրի ձեռին խաղաղիւր են դարձել: Այս մի բան մարդկային կեանքում, որ կազմում է արմատն ամեն բանի, դա՛ւ «տաւմբային ինդիւրն» է, և հաւատաւորութեան երեւոյթի պատճառը հայ գիւղացիների մէջ սնունդական ծանր դրութիւնն է, որ նիւթապէս նրան քայքայում է:

Բայցի Աղբը գիւղից, անցեալները, դարձնալ յիշեալ քաջանաների յորդորանքով, Լեւոնիսիւնի պատերի տակ գտնված գիւղերում տեղի պիտի ունենալ հաւատաւորութեան գէմը, եթէ Լեւոնիսիւնի քաջանաներից մէկը իմանալով այդ բարքը, նրա առաջը շարունակելու: Այսինքն 60 տուն հայ-լուսաւորչականներ մի խնդրագիր էին պատրաստել, որպէս զի ներկայացնեն կառավարչական վարչութեան Նքիանում, իւր թէ իրենք իրենց յոժար կամքով ցանկանում են առաւանդը Սախայն այդ գիւղացիներէ մէկը, ծանօթ լինելով Լեւոնիսիւնի վերայիւնալ քաջանային, զալիս է և իւր գիտաւորութիւնը յայտնում նրան: Քաջանան գիւղացիներին ճաշի է հրաւիրում և խնդրաւորը նրանց ձեռից առնելով, նրան, քաջանային, աջողվում է յետ կանգնելուն նրանց իրենց գիտաւորութիւնից: Այնուհետեւ քաջանան յարմար է գտնում գնալ այդ մասին կաթով գիւղերին յայտնել, որպէս զի մի եւր խորհիլ, այդ վնասակար երեւոյթի տաւան առնելու: Ի մեծ դարմանք քաջանայի՝ Մակարն այդ հարցին նշանակութիւն չէ տալիս, ասելով, որ չարմէ այդ չնչին բանով զրազվել և յետոյ աւելացնում է. «Գուէն տաս, ինչո՞ւ էր վաղարչապապիք այս տարի վանքին պատկանելի յարգը չեն տալիս, չէ՞ որ պարտաւոր են տալու»...

Այս թէ որքան բաղդաւոր է հայ ազգը, ունենալով Մակարի նման հոգեւոր պետ, որը չէ վրանում իւր ոյժերը նուիրել վանքի օգուտները պաշտպանելու համար:

Հայաստանցի.

— —

«ԱՅՆԵ ԲԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԵՐՆ Է ԱՇԽԱՐՀԸ»

Միախառնելով մեր ձայնը բոլոր երկիրների սօցիալ-լիստների ձայնի հետ, բերկրութեամբ ողջունում ենք գերմանական սօցիալիստ-դեմոկրատների յաղթութիւնը Բէյլիստագի փետրվարի ընտրութիւններում: 1887 թ. սոցիալիստ-դեմոկրատները ստացել էին ընդամենը 774,182 ընտրողական ձայն և ընտրված էին նրանցից իրրեւ պատգամաւոր ընդամենը 11 հոգի. իսկ այս տարւոյ ընտրութիւններում նրանք ստացան մօտաւորապէս 1,500,000 ձայն և ընտրվեցան նրան իրրեւ Բէյլիստագ փառաւոր սոցիալ-

դամատուր 37 հոգի, միւս կողմից նշանատուր է այն, որ ամբողջ Գերմանիայի ընտրողական ձայների թիւը լինելով 7 միլիոն, սոցիալիստական ձայների թիւը, ուրեմն, հինգերորդ մասից անգամ ավելի է: Այդ թիւերը ճարտարապետաց են տալիս թէ սրախի չտեսված արագութեամբ Գերմանիայում սոսիալական էն սոցիալիստական բարձր ու խելացի վարդապետութեան կողմնակիցները, իրենց յեղափոխական լեզվովներով սոսկացնելով եւրոպական ամբողջ պաշտօնական ու առանձնաշնորհված տարրերին: Սոցիալիստների այդ յազթութիւնը սոցիալական յեղափոխութեան փողի ձայնն է, որ հնչեցրում է կործանման աշատը զոյժ հանրամարդկային ներկայ անարդար, փտած ու բացառիկ հանրակեցութեան և աւետում նոր ու երանելի հանրակեցութեան, սոցիալիստական հանրակեցութեան կառուցումը, որ կը վերանորոգէ աշխարհը: Եւ կրկինք ուրեմն գերմանական սոցիալիստ-զէմսկրատների հետ միասին այս յազթական խօսքը՝ «ամեն բանի հսկառակ» մերն է աշխարհը»:

ՈՒՍԱՆՈՂԱԿԱՆ ՅՈՒՋՈՒՄՆԵՐ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆՈՒՄ՝

Այս, մարտ ամիս 7-ին Ռուսաստանի շատ քաղաքների բարձրագոյն դպրոցներում տեղի ունեցան ուսանողական նշանատուր յագումներ: Այդ յագումների պատճառն էր դպրոցական կանոնադրութեան վատ լինելը, որ ուսական բարձրագոյն դպրոցները դարձրել է զինւորական շաղկապ և ուսանողներին ստիպում է հանդիսանալ անձայն զինւորներ: Ռուսանողութեան հոգին ու միտքը ճնշող, մեղցնող այդ կանոնադրութիւնն արդէն շատ անգամ ստիպ է եղել ուսանողական յախուռն յագման: Այդ յագումներն այս անգամ միահամուռ կերպով սկսվեցան Մոսկուայի բարձրագոյն դպրոցների ուսանողների նախաձեռնութեամբ և իսկոյն տարածվեցան մինչև Պետերբուրգի, Վարչավայի, Գորապոլի բարձրագոյն դպրոցները: Այս յագումների պատճառով ձերբակալվեցան Մոսկուայում ինն հարիւրից ավելի ուսանողներ: Հրատարակվեցան ազգուսձով յայտարարութիւններ՝ ուղղված կատալութեան, որոնց մէջ ուսանողները ներկայացնում են իրենց հետեւեալ պահանջները. ա) Համալսարանների և բոլոր բարձրագոյն դպրոցների ինքնավարութիւն. բ) դասաւարտութեան ազատութիւն. գ) տեսչին պէտք է ընտրեն ուսուցչակոսները. դ) ուսանողական ու համալսարանական դատարանի հաստատութիւն և ճանաչել ուսանողութեան իրեն ինքնուրոյն մարմին, կորպորացիա (corporation). ե) ազատ մուտք բոլոր համալսարաններում առանց խաւութեան կրօնի ու հասարակական գիւրքի և առանց որ և է դաղնի պատուէրների միջնակարգ դպրոցների վարչութիւնների ու ոստիկանութեան կողմից բարձրագոյն դպրոցներ մանուկների մասին. զ) համալսարանական վարչութեան ոստիկանական զորձանութիւն. ներքին ոչնչացում. է) արձակել բոլոր ձերբակալված ընկերներին:

Մոսկուայի բարձրագոյն դպրոցները փակված են: Պետերբուրգի ուսանողների մի յայտարարութիւնը, որ ուղղված է իրենց ընկերներին, վերջանում է այս խօսքերով. «Ընկերներ, երեւոյր և ապացուցե՛ք, որ մեր մէջ գեւ կենդանի են բարոյական ոյժերը, որ ընդունակ ենք զննելու ու յազթելու. ապացուցե՛ք, որ մեր սիրտը գեւ գիւղէ բարախել և ուղեղը մտածել: Ունկնդիր եղէք այն բոլորի ձայնին, ինչ յաւապոյն է ձեր մէջ. օգնե՛ք մեր ընկերներին. բողոք, բողոք»:

Ռուսաց միապետութիւնն իր արապետութեան ամբողջ տարածութեան վրայ կեանքի մէկ անկիւն իսկ ազատ չէ թողնում իր բռնութիւնից: Մակոյն առաջագիծութեան գրոշակը ձեռն առած՝ տանտեակ տարիներից ի վեր Ռուսաստանի ուսանողները յաճախ-յաճախ յագում են այդ բռնապետութեան դէմ: Եւ ուսանողութեան մէջ տեսնելով իր անհաշտ թշնամուն, ուսաց միապետութիւնը ձգնում է ոչնչացնել նրան: Գալոցական բռնաւոր կանոնադրութիւնների խոյց թնկ սոսաց միապետը չմտաւ նայ, որ, եթէ Ռուսաստանի քաղաքացիների կեանքը խաղաղիկ է իր ազաճ քմահաճոյքին, երբէք չեն կարող իր ձեռին խաղաղիկ լինել անմարմին ստաճաղէմ գողաւ փտները, որոնց ոչնչով չէ կարող խեղդել, չէ կարող մեղցնել, չէ կարող ոչնչացնել:

Վերջին լուրերի համեմատ սոս հասարակութեան մէջ մտքերը խիստ յագված են:

ՆԻԻԹԵՐԻ առատութեան պատճառով հանդիսաւ սոյն համարում չկարողացանք գեւեղել «Հայոց կեանք» վերնագրով ամեն համարում սովորաբար լոյս տեսնող մեր ն երբ ի ն ա ե ս ու թ ե ա ն բաժնի:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ. — Մամուլի տակն է Մեքսիկէ Նալլամոյեանցի «Երկրագործութիւն» գրութիւնը՝ կցված Հ. Ն. Ն. Կ. Ի. Խմբագրութեան ջրանոթութիւններով:

Պ Ա Տ Ա Ս Ի Ա Ն Ն Ե Ր .

Ա. — Գ. ին և Պ. ին. — Ստացանք ձեր նամակը և պատասխանեցինք:

Տ. — Մ. ին. — Շնորհակալութեամբ ստացանք մի քանի անձերի մէջ ժողոված ութ օսմ. սակին:

Բ. — Թ. ին. — Շնորհակալութեամբ ստացանք 24 բուրլին:

Ն. Ա. — Ա. ին. — Շնորհակալութեամբ ստացանք 4 բուր:

Ս. — Մ. Բ. — Շնորհակալութեամբ ստացանք 3 բուրլին: Բոլորը կհատարվէ ձեր պատուէրների համեմատ:

Ե. — Զ. ին. — Գրեցինք ձեզ նամակ:

Յօգուտներ, թղթակցութիւններ և տեղեկութիւններ ուղարկել հետեւեալ հասցեով.

Montpellier (France). — M. Beniard. Poste Restante (Nr 25)

Իսկ գրամ ուղարկել.

Bale (Suisse). — M. Daniel. Poste Restante.

Լօնդոն. — Հայկական ազատ տպարան.